

1 264.124

DÁVID KATALIN

Vasfüggönyös kereszténység

A Művészettörténeti
Dokumentációs Központ

SZENT ISTVÁN TÁRSULAT
AZ APOSTOLI SZENTSZÉK
KÖNYVKIADÓJA
BUDAPEST 2017

A borítót Orosz István tervezte

A hátsó borítón: *Dávid Katalin*

Korniss Péter felvétele (2015)

SZTE Klebelsberg Könyvtár

J001212612

A képanyagot a szerző fia,
Hidvégi Máté állította össze

© Dávid Katalin, 2017

© Orosz István, 2017

© Szent István Társulat, 2017

ISBN 978 963 277 677 4

Szent István Társulat

1053 Budapest, Veres Pálné utca 24.

www.szit.katolikus.hu

Felelős kiadó: Dr. Rózsa Huba alelnök

Felelős kiadóvezető: Farkas Olivér igazgató

Készült a százhalombattai EFO Nyomdában

Felelős vezető: Fonyódi Ottó

Előszó helyett

Ez a kis könyv készülő Emlékirataim második megjelenő kötete. Nem kronológiai sorrendet követve, hanem tetszőlegesen emeltem ki témákat, illetve időszakokat a kéziratból, és adtam át publikálásra, olyanokat, amelyek az egész társadalmat érintik. Ilyen volt az első kötet a holokausztról, amely annak hetvenedik évfordulóján, 2014-ben jelent meg *Soah – Emlékeim a vészkorszak idejéből* címmel (Szent István Társulat, Budapest). Ez tulajdonképpen a hitleri időket mondja el, mintegy az 1930-as évektől a háború végéig. Az ezt megelőző időt, a húszas éveket, gyermekkoromat és a családról írottakat nem publikáltam. És most a második kötet az 1950–1960-as évekre emlékezik, azokra, amelyek igencsak nehéz évei voltak a negyvenéves szocializmusnak. Itt is kihagytam egy fejezetet, a '45 és '50 közötti éveket, az egy-pártrendszer kialakulásának idejét. Ekkor tiltottak be minden civil közösséget, egyházat és világit egyaránt, bevezetésre került a szovjet mintára készült magyar alkotmány. Ezek adták az alapot a második kötet rettenetes időszakához, amelynek lényege volt, túlélni az éveket, mert hinnünk kellett abban, hogy nem tarthat örökké, és ugyancsak az idő lényegéhez tartozott, hogy megtanuljunk élni pusztán a remény segítségével. Én ekkor értettem meg, hogy miért nevezi az eszmetörténet teológiai, „isteni” erénynek a reményt. És

X 26 17 3 4

mennyire boldoggá tett, amikor, éppen ezekre az évekre utalva, egy rólam írott cikkében azt mondja Csoóri Sándor, hogy én „a sokszorosan megsértett remény alkalmazottja” voltam („*Ex invisibilibus visibilia...*” *Emlékkönyv Dávid Katalin professzor asszony 70. születésnapjára*. Szerkesztette: Dankó László kalocsai érsek Széll Margit és Takács József közreműködésével. Pesti Szalon–Ferenczy Kiadó, Budapest, 1993. 375–376. o.).

Az a bevezető szöveg, amit az Emlékiratok első megjelent kötetében közöltem, valójában a teljes visszaemlékezésre vonatkozik, erre a második megjelenő kötetre is, mert olyan szempontokat ad, amely magyarázza az Emlékiratok céljának, készítése metodikájának egészét, világnézetem alapjait, tehát olyan gondolatokat vet fel, hogy valamennyire bemutatkozásnak is minősíthető. Ezt természetesen nem ismételtem meg, de annyit hangsúlyoznom kell, hogy amit írok, kizárólagosan saját emlékem, nem használok fel semmi történelmi segédeszközt, ami kiegészíthetné ezeket az emlékeket. Nincs naplóm, nincs kezemben irattár, nem végzek kutatást egykori újságokban stb. Az olvasónak meg kell elégednie azzal, amit és ahogy én éltem át, ahogy én láttam a személyeket és eseményeket, a kort, amelyet megidézek. Ez az, amit úgy neveznek: *történelem alulnézetből*. És ez nem megvetendő, mert a hétköznapiak szempontjából láttat dolgokat. Önmagában ezek lehetnek jelentéktelenek, de kis részleteivel kiegészítik a nagy egészet. Céloom nem több tehát,

mint saját véleményem, mégpedig az akkori véleményem késői rögzítése. Amit írok igaz, de biztos vagyok benne, hogy nem általánosítható. Ugyanis megengedem magamnak, hogy szubjektív legyek, ami által ugyanakkor egy speciális dokumentációs értéket adok az írásomnak. E könyv címről – *Vasfüggönyös kereszténység* – is kell egy-két szót mondanom. Ne gondolja senki, hogy ez a kereszténység helyzetét kívánja vizsgálni a vasfüggöny mögött, azaz a vasfüggönnyel körülzárt kereszténység történetét vázolja fel. Ez nem egy emlékiratnak és végképpen nem nekem a feladatom, hanem egyháztörténészek sokaságának komoly kutatómunkára épülő feladata lesz. Ilyen alapos kutatások már megkezdődtek, részpublicációkat ismertünk, több konferencia foglalkozott már ezzel az időszakkal, és ahogy az lenni szokott, előbb vagy utóbb megszületik a téma szintézise is. Hic et nunc a „vasfüggönyös” kifejezés csupán egy olyan jelző kíván lenni, amely utal azokra a sajátos problémákra, amellyel szembesültek a keresztény világnézet irányába elkötelezettek.

A szöveg írása közben természetesen történnek olyan dolgok – események, halálesetek stb. –, amelyeket fontosnak tartok rögzíteni. Ilyen esetben megszakítom a szövegem folyamatát, és két elválasztójel közé beillesztem az eseménnyel kapcsolatos mondandómat, majd folytatom az emlékezést ott, ahol abbahagytam. Ez azért szükséges, mert napjaink, tehát azok az események, amelyek az emlékirat készítésekor történnék, már

nem lesznek témái az emlékiratoknak. De előfordulhat köztük számomra fontos dolog, amelyet ilyen módon „csempészek” be a szövegbe.

Ennyit el kellett mondanom az első kötet Előszavának kiegészítéseként.

Mielőtt a tulajdonképpeni témámat elkezdem, idekíváncozik még valami magamról, ami által, azt hiszem, jobban megértjük egymást az olvasóval. Azokról a barátokról szeretnék pár mondatban megemlékezni, akikkel egy időben végeztem az egyetemet, amíg ők a képzőművészeti akadémiát. Művészbárataimról van szó, akikkel együtt alakítottuk szemléletünket. Néhány év ez még a '40-es évekből, számítva 1942–43-tól, aztán legközelebb hamarosan elhagyja az országot, zömében '46 és '51 között. De kapcsolatunk nem szűnik meg egymással, és egyikük, Poldi barátom – Böhm Lipót Poldi, ez az ismert neve – haláláig itt marad velem. Vagy Reigl Judittal rendszeres a telefonbeszélgetésünk. A személyek, akikről szó van, szinte kivétel nélkül Szőnyi István tanítványai voltak, sőt kettő közülük, Bíró Antal és Poldi tanársegédei voltak a mesternek. A neveket megemlítem, ugyanis írni nem fogok róluk, hiszen a meg nem jelenő előző fejezethez tartoznak, de megemlékezésükkel felidézem alakjukat, és tulajdonképpen ennyi itt a célom. A három már említett, Poldi, Antal és Judit, mellettük még testvérem, Dávid Tissa szívemhez a legközelebb állók voltak. Tulajdonképpen rajtuk keresztül ismertem meg a többieket. Mindegyikükre barátsággal gondolok: Hargitai Pál és felesége, Schul-

hof Rózsi, Zugor Sándor, Hantai Simon és felesége, Bíró Zsuzsa. A Hantai gyerekek közül a legidősebbnek nővérem lett a keresztanyja. De ez már nem itthon történt, hanem Párizsban. Hantairól persze hogy eszembe jut 1944. március 15-ike. Simon volt akkor az akadémisták egyik diákvezetője, s mint ilyen, ő volt szónoka a március 15-iki szokásos ünnepségnek. Hogy Simon beszéljen, ez Poldi ötlete volt, sőt ő fogalmazta meg a szöveget is. Én és a felsoroltaknak talán mindegyike, hátul álltunk. Mintha ma lenne, úgy látom magam előtt a történeteket. Simon egy hirtelen mozdulattal kimutatott az Andrássy útra, odanyíltak ugyanis a díszterem ablakai, és a következőket mondta: „Meddig tűrjük, hogy Hitler-Jugendek masírozzanak az Andrássy úton?” Az Akadémia titkára odament a rektorhoz, emlékeim szerint Kandó Lászlóhoz, és valamit sugott neki. Tudtuk, hogy ebből baj lesz. Így azután a diáktársai gondoskodtak arról, hogy a beszéd után Simon eltűnjék. Pontosan nem tudom, hogy hol, valahol Biatorbágy környékén bújta meg. A többiek elutaztak Felsőbalogra, ahol ketten közülük, Judit és Poldi már korábban megtelepedtek. A 18. század elején épült Koháry-Co-burg-kastély volt a tulajdonképpeni művésztelep, gyönyörű parkkal, csodálatos egzotikus fákkal. Ennivaló szinte semmi, sokat éheztek és fáztak, de életük egyik legszebb emléke ide kötődik. Közben megjelent a Coburgok révén a kastély akkori tulajdonosa, a bolgár cár. A művészek természetesen találkoztak vele. A cár elegáns autón

érkezett az erdész kíséretében, művész barátaim pedig egy szénával megrakott szekér tetején ültek. Ez a két közlekedési eszköz találkozott, a cár kilépett az autóból, ők pedig lecsúsztak a széna tetejéről. Álltak egymással szemben, amikor is Bíró Antal úgy gondolta, illő dolog lenne megnyugtatót a cárt. „Felség, én lakom az Ön szobájában, minden rendben van, fűtünk.” Aki ismerte Bírót, tudja, hogy alakja nem éppen megnyugtató egy kényesebb ízlésű felség számára. Én nagyon szerettem Antalt, hatalmas ember volt, vörös hosszú szakállal, az adott pillanatban egy kis széna is gazdagította ezt a szakállt, ruhája szokás szerint alig, és természetesen mezítláb volt. Nagyszerű személyiségére és megtisztelő barátságára jó visszagondolni.

Nemsokára az SS feloszlatta a művésztelepet, mert kisajátították maguknak a kastélyt. Barátaimat vonatra ültették Budapest felé, egy „Tábori színtársulat” – ez nem vicc! – feliratú vagonba. Az út hozzávetőleg két hétig tartott. Ennivalójuk nem volt, csak valami kevés krumplijuk. Amikor kalandos körülmények között a fővárosba értek, Reigl Judit velünk, Dávidokkal töltötte az ostromot. Anyagilag nagyon nehéz volt az élet, a művészek mindegyike megélhetési lehetőséget keresett magának. Elsősorban Poldira kellett gondolnunk, és sikerült is neki munkát találnia, amiben mi többiek is tudtunk segíteni. Szent Antal-érem számára kis börtönöket készítettünk, amiket azután kiküldtek a frontra a katonáknak. Poldi ezért a munkáért kapott valamennyi pénzt, és ez

jól jött a családnak. Édesapja még gyerekkorában telepedett Németországból Magyarországra. Mozdonyszerelő volt, és mint ilyen, a Ganz-Mávag egyik bérházában lakott. Huszonegy gyermekük született, akik életben maradtak közülük, ekkor már mind felnőttek voltak. Poldi volt köztük a legfiatalabb. Ismertem a szüleit, hiszen a munkát az ő lakásukban végeztük. Szomorúan kell megemlítenem, hogy az ostrom utáni első napokban Poldi édesapja meghalt, valójában éhen halt az ostrom alatti nyomor miatt.

Közvetlenül az ostrom után nővéremnek és nekem sikerült kölcsönkérnünk a Svábhegyen álló Zipernowsky-villát, ahova a művészbárátok kivétel nélkül beköltözhetek. Ez jól jött a Zipernowsky családnak is, hiszen az ott lakók miatt nem sajátították ki az oroszok a villát, ahogy különben a környéken megtették. Itt bár nehezen, de megoldódott az étkezés is. Néhány hónap után a svábhegyi villából Tiszaladányba költöztek, ahol festőbarátunk, Győri Elek művésztelepet szervezett számukra, ami minden szempontból nagyon komoly segítséget jelentett. Eltelt a nyár, és barátaim mindegyike ösztöndíjat kapott Itáliába, a római magyar akadémiára. Judit, Poldi és Zugor 1949-ben hazajöttek azzal, hogy rögtön utaznak is vissza, de útleveleket elvették. Ebben az időben szinte minden napunkat együtt töltöttük, ami arra volt jó, és valóban jó volt, hogy beszélgettünk a művészet múltjáról, az eljövő egyetemes kultúráról, milyen lesz majd, és mik azok a konkrét faladatok, amelyek e kérdésben ránk

várnak. Szerettem ezt az időszakot, mert benne volt a fiatalságnak az a természetes elszántsága, hogy személyesen járuljon hozzá az élet jobbá tételéhez. De erről nem érdemes írni. Ha most kilencvenhárom évesen visszanezék arra az időre, megállapíthatom, hogy ez a generáció, sőt szűkíthetem erre a közösségre, sok mindent letett a közös asztalra. Nehéz is volt meg jó is volt akkor fiatalnak lenni, és mindenképpen sajátos sorsot jelentett. De pénzre szükség volt. Sálfestéshez kezdtek, mégpedig selyemre, amit el is tudtak adni. Nekem Reigl Judit készített egyet ajándékba. Ma is őrzöm.

Azt mondtam, naponta együtt voltunk. Nehogy valaki azt gondolja, állandó volt világmegváltó elszántságunk, akadtak bőven komikus pillanatok is. Egy ilyent el kell mondanom, mert én voltam az esemény „tárgya”.

Akkoriban a Szépművészeti Múzeumban gyakornok voltam. Annak idején még volt ilyen feladatkör, ami bevezette a kezdő művészettörténészt egyrészt a kutatás, másrészt a muzeológia rejtelmeibe. Az egyik kora este szokás szerint együtt voltunk, a nővérem, én, Poldi és Judit. Itáliáról, mégpedig a firenzei Brancacci-kápolna Masaccio-freskóiról esett szó. Nem tudom, ki részéről, felmerült az az ötlet, hogy az én hajam alkalmas lenne az egyik csodálatos apostolfej frizurájának lemásolására. Ehhez tudni kell, hogy oldalt elválasztott, a vállamat is betakaró, tehát hosszú, teljesen simára fésült volt a hajam, míg a kiválasztott minta igencsak divatos volt a 15. szá-

zadi reneszánsz idején élt férfiak között. Homlokukat végig dús frufu takarta, onnan egyenesen ment lefelé a haj a fülük mögött, és végül, koponyájukat fedve, záródott le a tarkó fölött. Leültettek gyorsan egy székre, szemben velem Poldi ült, Tissa és Judit pedig két-két oldalamon, kezükben ollóval. Poldinak kellett biztosítani, hogy a két oldal egyforma hosszúságú legyen. Én nem láttam semmit, számomra Poldi töltötte be a tükör szerepét. A következő szöveg ismétlődött: „Stop – mondta Poldi –, Tissa vágj le egy centit, hogy utoléréd Judit oldalát. Huha, ez sok volt, most Judit vágjon, hogy azonos legyen a két oldal.” Ez így folytatódott, egészen a fülem fölé. Akkor abbahagyták, mert alig volt már miből vágni. Na, el lehet képzelni másnap a Szépművészeti Múzeumot. Amikor reggel a falhoz lapulva mentem a szobám felé a folyosón, és egyetlen kívánságom volt, hogy senkivel se találkozzam, hát nem szembejön velem Genthon István, Pataki Dénes és harmadikként a vendégük, Medveczky Jenő. Nem történt semmi, nem nyílt meg a föld, csupán Dénes lépett hozzám, egy kicsit meghúzta a hajamat, majd odafordult a többiekhez, és csak ennyit mondott: „Igazi.”

Visszatérve az eseményekhez, a Rómából hazatért három művésztlől elvett és soha vissza nem kapott útlevelel következményeként Judit Tissa nővéremmel együtt 1950 márciusában disszidált. Izgalmas napok voltak, amíg meg nem érkezett a távirat: „Wir sind wohl Tissa Judit David Reigl”. (*sic!*) Röviddel utánuk Poldi és Zugor is

elindultak. Én itthon vártam a szerencsés átjutásukról szóló táviratot. Ehelyett levelet kaptam Polditól, mégpedig a veszprémi börtönből. Ebben megírja, hogy már a határnál voltak, de az átjutáshoz meg kellett várniuk az éjszakát, úgy-hogy egy fészkerben húzták meg magukat. Valaki azonban észrevette őket, és kihívta a rendőrséget. Ennyi.

Látogatásról szó sem lehetett, azonban közvetve mégis kaptam hírt róluk. Közös barátunk, a festő és művészettörténész Bényi László, mellesleg egyik munkatársam, Supka Manna férje, Veszprémben volt hivatalos kiküldetésen, és amikor visszaért Pestre, a következőket mondta. Ment az utcán fel a püspöki várba, amikor a börtön épülete előtt kit nem lát rabként, amint a börtön kapuját a közelgő május elsejére díszíti, Poldit, akivel utoljára Rómában találkozott, nem is olyan régen. Hirtelen azt hitte, hogy álmodik, és ő tulajdonképpen most a Via Giulián van. Kiszabadulása után Poldi rendőri felügyelet alatt állt, ami azt jelentette, hogy délutántól már nem hagyhatta el a lakását. Ezt nehezen viselte. Egyik nap elkérte az írógépet, hogy ő most az illetékeshez fog fordulni, mert „ilyen körülmények között nem tud dolgozni”. Én mögötte álltam, hogy lássam, kinek ír és mit. Aki akkor nem élt, nem tudja, hogy milyen jelentése volt a szövegnek. „Kedves Péter Gábor!” (*sic!*) Nem hiszem, hogy létezett Polđin kívül még egy ember, aki Péter Gáborral kapcsolatban a „kedves” jelzőt használta volna. De nézzük a következő monda-

tot. „Ez így nem mehet tovább.” Ennyire emlékszem.

Én közben többszörösen kértem, hogy ha van rá lehetőség, ne folytassa ezt a stílust az én gépem. De végül is megírta és el is küldte. Sőt válasz is érkezett, felmentették a rendőri felügyelet alól. Nem tudom, kihez kerülhetett intézkedésre a levele, de az biztos, hogy az illetőnek volt humorérzéke. Édes kis Poldikám, ha nem marad itthon, tehát sikerül neki is disszidálnia, bizonyos vagyok, hogy az egyik legnagyobb kortársként írnának róla. Így azután ma már csak én és Reigl Judit tudja, hogy milyen nagyszerű művész volt. Judit ugyanis néhány éve mondta nekem róla, hogy „Poldi zseni volt”. Az volt valóban. Alkotásai – amelyeknek nem kevés darabja itáliai múzeumokban található – egy-egy gyöngyszemei a kortárs művészetnek. Dolgozott, meg is élt belőle, anyagi gondjai fokozatosan megszűntek. Közünk a kapcsolat állandó volt, és nekem lehetőségem volt megnyitni néhány kiállítását. Rákban halt meg otthon. Lébényben van eltemetve. Ott voltam a temetésén. Urnasíráját Máté fiam ásta. Poldiról egyszer írnom kellene, természetesen elsősorban a művészetéről, amit azért is megtehetek, mert műveiből szép és jelentős gyűjtemény van a családukban. De nemcsak a művészetéről kell írni, hanem rendkívüli, színes egyéniségéről, ami páratlan volt a korában. Mint alkotó, barátai disszidálása után, nagyon magányos maradt, ami nem volt jó a törtető-könyöklő, a politikát és művészetet összekeverő szocialista években. És nem

volt jó azért sem, mert minden léleknek-szellemnek szüksége van a vele azonosan gondolkodókra. De végig tudta élni azt az időt, mégpedig nem azért, mert beállt a sorba, hanem mert a művei nem engedték kiszorítani. A 70. születésnapomra készült emlékkönyvben az egyik legkedvesebb írást tőle kaptam. Barátságunkról ír benne („*Ex invisibilibus visibilia...*”, i. m. 253–256. o.).

Még valamit hadd említsek meg az ostromot követő első hetekből, azért mert Poldihoz kapcsolódik, de ezen kívül is igencsak jellemző és izonyatos pillanatkép a háborút követő időből. A Damjanich utcában egy klub alakult az egyetemi és főiskolai hallgatók számára. Arra nem emlékszem, hogy ez milyen szerveződés volt, talán már a DIVSZ lett volna? Nem tudom, mindenestre sok ismerős és barát járt már oda, bennünket is invitálva. Amit mondani akarok ezzel kapcsolatban, az talán „irodalomtörténeti” adatnak is jó. Egy alkalommal Poldival taposva a latyakot, mentünk a Damjanich felé, amikor Poldi hirtelen megállt és rámutatott egy kirakatra. Üvege és áruja nem volt, de bele volt préselve egy csomó fiatalember, nő és férfi egyaránt, és előtte szurronnyal vagy puskával a kezében egy pufajkás, kucsmás igen fiatal orosz katona állt. „Oda nézz – mondja Poldi –, látod ki van ott?” Valóban, „málenkij robotra”, tehát hadifogoly-szállítmányhoz begyűjtve, bepréselve a csoport közepébe, állt Kuczka Péter. „Ki kell szabadítanunk!”, és Poldi máris a tettek mezejére lépett. Odament

a katonához, előhúzva zsebéből a főiskolai indexét, amelynek a kötése vörös volt. Ezt mutatta fel, mondván, hogy ez „kommunista dokument”, és ugyancsak kommunista az a magas fiatalember a kirakaton. Ez Kuczka volt. Ma sem értem, hogy lehetséges, de a katona kihúzta a csoportból Pétert, és átadta Poldinak.

Ennyit a könyvhöz bevezetésként.

„Támogatott, Túrt, Tiltott”

Emlékirataimban ezzel a fejezettel, a Dokumentációs Központ munkájával indítom szakmai életemet, melynek csupán bevezetője volt a Szépművészeti Múzeumban töltött, az előző fejezetben – amit nem publikáltam – említett rövid idő. Az valójában tájékozódásra volt jó, és arra, hogy megismerjem a művészettörténet és a muzeológia legkiválóbbjait. De tudományos munkám, amit már önállónak és magaménak mondhatok, itt kezdődött a Dokumentációs Központban. Ez az emlékirat, többszörösen hangsúlyozva, nem önéletrajz, azonban ha ennek ellenére mégis írok tudományos kutatásaimról, azért tehetem, mert munkásságom számára olyan sajátos utat kellett találgatni, amire az akkori magyar valóság kényszerített. Tehát egy kicsit speciálisnak mondhatom szakmai sorsomat, amiért ma már szerencsésnek tartom magamat. És hadd mondjam meg előre, nekem különben sincs okom panaszra. Sok mindenben kellett, ha megalkudni nem is, de alkalmazkodni igen, engem is többször ért világnézetem miatt támadás, és ezeknek a támadásoknak nem könnyen elviselhető következményei is voltak, hiszen a diktatúra, az élet minden szférájára egyeduralgolóként rátelepedő szocialista – illetve ezt megelőzően a nemzetiszocialista – állam ezt természetében vagy lényegében hordozta. De

állítom, hogy a lélek belső szabadságát nem kellett földadni, a gondolat szabadsága nem volt megsérthető. Nyilvánosságot csak nagyon szűkösen kaphatott ez a belső világ, azonban a lehetőség mindenki számára adott volt, hogy az ember viGYÁZZON a megérinthe-telenségére. Hangsúlyozom, hogy nem voltam szerencsétlen, amiért ilyen adottságok, ilyen lehetőségek között kényszerültem élni, ma pedig már boldoggá tesz, hogy át és túlélhettem. Nagyszerű iskola volt. Különben a „túlélést”, amennyiben rajtunk áll, kötelességként éltem meg. Soha nem felejtettem el, amiről majd később említést teszek, hogy személyiségem kialakításának egyik nagy segítője, P. Hunya Dániel jezsuita ezt külön a lelkemre kötötte, amikor az „okosság” erényére, mint a túlélés egyik fontos eszközére, felhívta a figyelmemet. Hangsúlyozta, hogy ezt úgy kell tennünk, hogy minél több embert segítsünk a ránk váró nehéz idők túlélésében. Emlékszem, hogy amikor 1964-ben kijuthattam Rómába – erről az útról később még lesz beszámolnivalóm –, ott mintegy másfél évtized óta nem látott kedves barátom azt kérdezte tőlem, milyen érzés látni újra a világot, ahol az ember nyíltan vallhatja meg a hitét. Nem lehetett erre más a válaszom, mint Szent Pál szavai: „Ha dicsekednem kell, gyengeségeimmel dicsekszem” (2Kor 11,30). Valóban, mi nem valljuk meg lépten-nyomon a hitünket nyíltan, de dicsekszem azzal, hogy nem tagadjuk meg, és igyekszünk aszerint élni. És nem beszélünk a krisztusi szere-

tetről, de dicsekszem azzal, hogy nem gyűlöljük ellenségeinket, és igyekszünk a szeretetet feléjük közvetíteni.

Mielőtt továbbmegyek, érdemes néhány gondolatot felvillantani a diktatúrák természetrajzáról, hogy azok számára, akik nem ismerhették, ezáltal valami megközelítési lehetőségét adjuk annak a világnak. A téma irodalma hatalmas, tudományosan és személyes megemlékezésekben egyaránt feldolgozott, tehát az érdeklődő nem szorul rá az általam mondandókra. *De én nem akarok többet, mint felvillantani néhány meghatározó, nagyon általános sajátosságát.* Nem az egyes embereket érintő személyes, napi nehézségekre, sőt még a tragédiákra sem kívánok utalni, és végképpen nem a történelmi adatokra, hanem csak azokról az általános meghatározókról akarok nagy vonalakban egy-két gondolatot megfogalmazni, amiket ha végiggondol az, aki mindezeket nem élte meg, néhány erkölcsi szempontot kap a korszak megítéléséhez vagy legalábbis megközelítéséhez. *Az első és talán a legmeghatározóbb, hogy a diktatúra mindent elkövet a társadalom megsemmisítésére.* Ha volt igazán nagy problémánk, ami miatt sem gazdaságilag, sem morálisan nem léphettünk előre, az a működő társadalom hiánya volt. Az 1930-as évektől a totális diktatúrák félelmetes korszaka nehezedett ránk, zsarnoki formájukban rátelepedtek a társadalomra, hogy az állam részére átvegyék funkcióit, felszívják természetes közösségeit. – Heinrich Böll mondja egyik frankfurti előadásában,

hogy a diktatúrák évtizedeiben nincs haza, olyan haza, amelynek a neve magában hordozza a szomszédságot, az emberek iránti bizalmat, a társadalom alapját, a családot, amely nem válik gyűlölködő, mindent halálosan megmérgező erővé. – Mindez két országból indult ki, és sorsunk volt, hogy hazánk a kettő ütközőpontján feküdt. Egyikük a német nemzeti szocializmus, amely egész Európára rávetítette a horogkereszt gyilkos jelét, belepusztult a maga által kirobbantott háborúba, és ez, szerencséjére Európa nyugati felének, „idejében” történt, amin azt értem, hogy egy okos nemzetközi összefogással megszervezett gazdasági programmal – ez volt a Truman-elvre épülő Marshall-terv – és egy tudatos közösségépítéssel megmenthető volt a nagyon beteg, azonban még élő társadalom. Ugyanis bár katakombákban, de működtek a társadalom közösségei, mert a rettenet tizenkét éve nem tudta megsemmisíteni, megmérgezni teljesen, hiszen az idő nem lépett túl egyetlen generáción sem. Maradtak tanúi, átörökítői a diktatúrát megelőző életnek. A másik totális hatalom azonban győztesen került ki ebből a háborúból, és ez a győzelem végzete lett azoknak az országoknak, amelyek érdekszférájába kerültek. Nem túlzás, ha végzetet mondunk, mert a bolsevizmus az állam legreakciósabb formája, hiszen benne minden politikai, gazdasági, szellemi, anyagi hatalom egyetlen tulajdonosa az állam. Nem enged, lényegénél fogva nem engedhet magával szemben egyetlen kisebb közösséget sem kialakulni, tőle kell függ-

jön minden emberi organizáció. *Ami nem tőle függ, mert természetes képződmény, mint például a család, vagy maga a társadalom, azt tervezett energiával zúzza szét, tagjait érdekellentétbe állítja egymással, és nem enged sem az egyénnek, sem a csoportoknak önálló választási lehetőséget.* Pokoli eltökéltségében, hogy eltakarja társadalommegsemmisítő törekvését, maga hoz létre számtalan kis közösséget. Ezek tehát pseudo-társadalmi szervezetek, mint a parlament, vagy a településeket irányító képviselők, amelyeknek összeállításánál nem ad választási lehetőséget, de mindenki szavazatát megköveteli, és ilyenek a szakszervezetek, a szövetkezetek, a különböző egyesületek vagy szövetségek.

Sorolhatom a formákat, átéltük és tudjuk, hogy mindezek, amelyek normális körülmények között a társadalom működéséhez, autonóm életéhez adják a keretet, valójában masszív állami szervek voltak, mégpedig a központi ellenőrzés eszközei. Rajtuk keresztül még a magánélet lehetőségét is megsemmisítette az állam. Ez volt a bolsevista diktatúra nagy bűne az emberek ellen: a hazug módon megjátszott társadalmi élet, amely valójában eltakarni volt hivatott a minden emberi közösség elpusztításának ördögi tervét. És erre módot adott a háború utáni majd fél évszázad, ugyanis ez elegendő idő volt ahhoz, hogy a diktatúra sikerrel semmisítse meg a társadalmat. Emlékezzünk, hogy az állam milyen gyors egymásutánban vette át a nevelést, a gazdaságot minden formájában. Övé lett minden oktatási formáció,

s bár engedélyezett néhány egyházi iskolát, de önállóságot nem adott nekik, sőt az onnan kikérülteknek meg kellett fontolniuk, hogy hova jelentkezzenek továbbtanulásra, mert nem bírtak egyenlő jogokkal az állami oktatásban résztvevőkkel. De továbbmenve, övé lett az ipar, a kereskedelem, a gyárak, üzemek, bányák, a műhelyek. Ő lett a háziúr, lefoglalta a legkisebb tulajdont is. Elvette a vagyont, kisemmizte az országot minden polgárát. Meghatározta az irodalom, a művészet formáit és mondandóit, amit ha nem követett valaki, függően attól, mennyire tért el az előírtaktól, megtúrt vagy egyenesen tiltott személy lett. Ki ne emlékezne a három T-re: „Támogatott, Túrt, Tiltott”, amik bizony erkölcsi és egzisztenciális következményekkel jártak együtt.

Érdemes megemlítenem Kondor Béla egyik esetét, akit félreállítotttsága miatt valami módon anyagilag segíteni kellett. Ennek egyik lehetőségét az építészek továbbképző programjában találtuk meg, amelynek helyszíne a Petőfi Sándor utca 5. számú házának felső emeletén volt, s ahová felvették őt a modell utáni rajzolás korrigálására, írd és mondd, havi 400 forintos tiszteletdíjjal. Néhány hét telt el, amikor Aczél György személyesen letelefonált az Építőművészek Szövetségének, hogy azonnali hatállyal mondjanak fel Kondornak. Ez meg is történt. Vagy emléztem a magam esetét, amikor ugyanitt, a Petőfi Sándor utca 5.-ben kis kamarakiállítás rendeztem az akkoriban még tiltott Európai Iskola műveiből. Eltelik néhány nap, telefont kapok a Mi-

nisztériumból, a Múzeumi Főosztály vezetőjétől, az általam igen szeretett és becsült Gönyei Antaltól, hogy az akkor miniszterhelyettes, Aczél elvtárs utasítására fegyelmet megelőző vizsgálatot kell ellenem indítsanak a kiállítás miatt. Végül is Aczél berendelt magához, ahol formailag kissé gyerekes, de tartalmilag eléggé hasznos beszélgetést folytattunk. Hasznos volt, mert egyikünk sem engedett a maga véleményéből. Így azután nemcsak én őt, hanem ő is engem meg kellett hallgasson. Valami olyasmit mondtam, hogy a művész szabadsága nem deklarálásra váró jog, mint az emberi jogok egyike, hanem a művészet természetéhez tartozik. Ezt csak maga a művész veheti el az alkotástól, de akkor az meg is szűnik művészet lenni. Ami pedig a beszélgetés formai infantilizmusát jelenti, abban egyedül én voltam a hibás. Beszélgetés közben ugyanis Aczél egyszer csak fölállt, és elkezdett le-föl járkálni. Nos, ezt nem tűrtem, úgy gondoltam, hogy ez az ő részéről neveltlenség. Így azután én is fölálltam, és most már ketten „rohangálva” a szobában, folytattuk a tárgyalást. Ezzel le is zárult ellenem a fegyelmet megelőző vizsgálat. És ettől kezdve inkább éreztem Aczél segítségét, mint sem.

A három T-ről szólva, képzőművészeti példákat említettem, de a kultúra területén ez mindehütt jelentkezett. Így például az író embernek, lett legyen szépíró vagy tudományos, adtak publikálási lehetőséget, de milyen feltételekkel! Nem volt olyan cikk, amibe az „illetékes” bele ne írt volna valami oda nem tartozót. Sőt találok

cikkeket, amiket nem is az írt, akinek a nevében megjelentek. Nem emlékszem, hogy akár egyszer is tiltakoztunk volna emiatt. Én magam legalábbis nem tiltakoztam. Mert fontosabb volt, hogy megjelenhessen egy könyv, valakiről egy tanulmány. Mindennél fontosabb volt, hogy munkát kapjon egy arra valóban érdemes művész. És folytathatom azokat a szempontokat, amelyek felülírták számomra a tiltakozást.

Mi, akik ebben a világban éltünk, „vasfüggönyös keresztények” voltunk, ami arra kényszerített, hogy jobban őrizzük ezt a kereszténységet, mint amire a Nyugat kényszerült. Nem mintha ott nem lett volna komoly erő ellene, sőt „kedélyesebb” eszközeivel talán veszélyesebb is volt, de a hivatalos üldözést kivédték a törvények. Mi azonban naponta kényszerültünk a hitünkre, ebben a hitben gyökerező kultúrára támadó, államilag fenntartott erőkkal szembesülni. Vigyázni kellett nemcsak magunkra, hanem mindenkre a környezetünkben, elsősorban a papokra, azok közül a legkiszolgáltatottabbakra, a szerzetesekre. Kötelességünk volt biztosítani életlehetőségeiket – amire a megalakuló Dokumentációs Központ fog nekem módot adni –, sőt emellett biztosítani kellett nemegyszer papi munkájukat, amit sokuk számára megtiltott az állam. Lakásomban volt szentmise. Ma is megvan, mégpedig használatban az a borospohár, ami ilyenkor kehelyként szolgált. Volt lelkigyakorlat is nálam. P. Mócsy Imre nekem tartotta az elmélkedéseket otthon, én pedig továbbvittem, mégpedig az Építészpincébe, ahol

rendszeresen találkoztunk egyet-akáró barátainkkal. Itt volt többek között a *Vigilia* szerkesztőinek egy törzsasztala, ahol megjelent Dorombo Károly, Pilinszky János, csatlakozva hozzájuk Németh Lajos, Vujicsics Sztoján és Tihamér, Kampis Antal, Kondor Béla és még jó néhányan. Nekik mondtam el az elmélkedést. Az egyikre nagyon emlékszem, mert különösen megragadta őket, elsősorban Pilinszkyt. Arról szólt, hogy az ember elképzei a halálát. Ott fekszik a ravatalán, és barátai, ismerősei bejönnek hozzá búcsút venni. Az elmélkedés tartalma, hogy a belépők közül ki hogyan gondol rá. Valójában ennek a jelenetnek végiggondolása egy nagyon mély önvizsgálattal ér fel, és ami a legfontosabb, hogy nem valami előírás, törvény, parancs alapján minősítem cselekedeteimet, illetve ezáltal magamat, hanem az emberekhez való viszonyom alapján ítélem meg tetteimet.

Meg nem szűnően kellett kitalálnunk az evangelizáció – akkor és ott – aktuális formáit. És ebbe a munkába anélkül, hogy ezt reprezentáltuk volna, segítségül bevontuk ateista, vagy az állami munkaspárthoz kapcsolódó barátainkat, olyanokat, akikről tudtuk, hogy a jó ügy mellett kiállnak. Sok ilyen barátunk volt. Ilyen volt például Németh Lajos, amíg erre módja volt, mert a pártközpontban dolgozott. 1956 után már ő szorult segítségre, és így akkor ő is a Dokumentációs Központba került. Vagy emlékszem Glatz Ferencre, akit ekkor zártam a szívembe. 1966-ban történt, amikor már a Nemzeti Múzeumban dol-

goztam, és én kaptam a feladatot, hogy összefogjam a Magyarország történetét bemutató kiállításrendezés munkálatait. Az akkori hivatalos történeti felfogás ezt a munkát nem segítette. Így például minden eligazító felíratra vigyáznunk kellett, hogy tisztességes legyen, igaz legyen, ne hamisítsa meg történelmünket, de mégis átcsúszson a cenzúrára. Emiatt néhány benti munkatárssal már vitáim voltak. Aztán nyitás előtt zsűrit kaptunk, amelynek egyik vezető személyisége, az akkor fiatal történész, Glatz Ferenc volt. Négy-szemközt, de egyenesen megkértem őt, ne engedjen változtatni azon a felfogáson, amit igyekeztünk képviselni a kiállításon, s ami nem éppen felelt meg, mondjuk például az „Andics”-féle szemléletnek. Nagyszerű volt. Glatz mindent kivédett, egyszerűen azért, mert tudta, hogy ezzel a történelmi igazság mellé áll.

„Vasfüggönyös kereszténynek” lenni nem volt könnyű. Akik átérték, tudjuk, hogy azokban az években az életbe belépő generációk legtöbbje jószerevével nem ismerte meg a keresztény kultúra alapmagatartásait, a keresztény együttélés legelembb követelményeit. Nemzedékek sora nőtt fel úgy, hogy nem kapott eszközt megközelíteni az európai, és ezzel a magyar művelődéstörténet számos értékét, és a legjobb esetben is csonkán, sérülten érkezett el hozzá az utolsó fél évszázad kortárs kultúrája. De az igazi botrány nem az volt, hogy a művelődéstörténet kincseit megszűrve, átértékelve és hiányosan kapták az emberek, és szellemi vasfüggöny zárta el a külvilág kortárs

értékeit, hanem hogy *törvény által előírt ideológia vetette börtönbe a gondolkodást*. Ilyenkor az ideológia úgy pusztítja el az ember szellemét, ahogy a legerősebb méreg semmisíti meg a fizikumot. Mert uralkodik az iskolában, a tömegkommunikáción keresztül az otthonban, az utcán, a munkahelyen, és ezzel hathatós eszköz ahhoz, hogy valaki, bárki elveszítse lelkisége önállóságát. Az ember úgy érezte, hogy egy egész társadalom válik paranoiássá. Mindezeket kivédendő, nagyon sok mindennel próbálkoztunk. Talán úgy helyesebb mondani, hogy igyekeztünk minden rendelkezésünkre álló keretet, lehetőséget megragadni az értékek megőrzésére és továbbítására. Hány előadás megtartása jut eszembe a TIT (Tudományos Ismeretterjesztő Társaság), az egyetemi klubok rendezésében, a különböző művésztelepeken. Ez utóbbiak közül ki kell emelni a Tokaji-telepet, ahová rendszeresen jártunk, és az éjszakába nyúló beszélgetések az egyetemes kultúra, az európai gondolkodás kereszténységet kiépítő nagyszerű múltja mellett a művészetek hazai jelenének erkölcsi, esztétikai, társadalmi problémáit feszegették. És ki nem mondottan *úgy éreztük magunkat, mint valami összeesküvők, tilosba lépők, egyszerűen azért, mert gondolkodni mertünk*.

A Tokaji Művésztelep egyik vezetője, Xantus Gyula írja ezzel kapcsolatban, hogy amikről ott éjszakákat beszélünk végig, és amiknek megfontolása egy normális világban evidens és természetes minden művész számára – konkrétan itt

a szimbólumokról tartott előadásomra utal –, *„akkor társadalmi-politikai szempontból elfogadhatatlannak tűnt, tehát tilos volt”* („*Ex invisibilibus visibilia...*”, i. m. 259. o.). Ezt csak azért említem, hogy példával érzékeltessem, *mit jelentett az önálló gondolkodás tilalma. Bizony fölért egy államellenes összeesküvéssel*, de legalábbis egzisztenciálisan önveszélyesek voltunk, amikor „nem engedélyezett” témákat mertünk fejtegetni. Biztos vagyok abban, hogy micsoda hihetetlenül hangzik mindez azok számára, akik nem élték meg. Tulajdonképpen arról volt szó, hogy a hatalom állandósult félelemben élt amiatt, mert létezik az emberben szellemi érték, lélek, értelem, tehát csupa olyan dolog, ami a szabadságát biztosítja, ami a hatalom számára hozzáférhetetlen, s ami csak akkor pusztul el, ha elpusztul maga az ember. És a hatalomnak ezt a félelmét állandósította az a bizonyosság, hogy mindezt kétezer év alapozta meg. Kétezer év génekbe beleszívódott valóságát kellett kiirtani. Ezért lett törvénnyé az ideológia, ezért kellett pusztítani családokat, társadalmat, ezért kellett erőszakszervezetté változtatni az államot.

Azért beszélek kétezer évről – pedig valójában az emberré levés pillanatától létezik mindaz, amit a diktatúrának életkérdés megsemmisíteni –, mert itt Európában az első számú közellenségnek, a hatalom indokolt félelmét kiváltó és egyeduralmát kizárólagosan megakadályozó erőnek a zsidó-keresztény világnézet számított. Ezzel pontosan tisztában volt a nemzetiszocializmus, ép-

pen úgy, mint a bolsevizmus. Visszagondolva akkori magamra, tudtam, hogy nem sok kézzelfogható reménnyel kecsegtet a munkánk, sok érték fog elveszni, mert nem épül be az emberek lelkébe, hogy fokozatosan minden elpusztul, ami bázisa lehetne a kétezzer éves kultúránknak. De azt is tudtam, hogy feladni semmiképpen sem szabad. Ebből a szempontból érdekes és erős adó élményben volt részem a Szovjetunióban, ahol négy alkalommal jártam. Először a Magyar Képző- és Iparművészek Szövetsége képviselőjeként vettem részt egy Timur Lenk korának művészetével kapcsolatos nemzetközi konferencián Üzbegisztánban, harmadik utam alkalmával egy előadásra kértek fel a kortárs magyar művészetéről, végül pedig Németh Lajossal voltam Észtországban. Nem hiszem, hogy ezekre az utakra visszatérek még, ezért itt emlékezem meg róluk. Már csak azért is, mert az ott szerzett élményeim a „vasfüggönyös kereszténység” fogalmához kapcsolódnak. Első utam idején jelent meg Chagallról írott kis könyvem. Alighogy Moszkvában leszálltunk a repülőről, a bennünket fogadó tolmácsunk első, diszkrétén hozzám intézett kérdése volt: hoztam-e magammal a Chagall-könyvből. Nem vittem, eszembe se jutott, hogy a könyv ott kiemelt fontosságúnak számított, mert „tilos” téma volt. Hogy mennyire nem volt elfogadott téma, a következő esetem is bizonyítja. Megkértem a vendéglátóimat, szerezzenek engedélyt a megfelelő minisztériumtól, hogy megtekinthes-

sem a Tretyjakov-képtár raktárában lévő Chagall-gyűjteményt. Örömmel közölték, hogy megkaptam az engedélyt, és megvan az időpont is, amikor fogad a Képtár. Az adott időben pontosan megjelentünk, azonban sajnálattal közölték, hogy a raktáros szabadságra ment, és magával vitte a raktár kulcsát is. (*sic!*) És mi lesz, ha véletlenül tűz üt ki a raktárban? Akartam kérdezni, de nem tettem, mert a sorok között is tud olvasni az ember egy diktatúrában.

Azonban nem ezt akarom elmondani, hanem azt, hogyan találkoztam én az akkor fél évszázados, hivatalosan ateista bolsevista államban a kereszténységgel. Mert találkoztam. Mégpedig első utam alkalmával, amikor elhatározottan arra akartam kihasználni az időt, hogy minél több nagy-szerű ikont láthassak végre személyesen, igazából, a maguk valóságában. Ez volt a célom, semmi más nem érdekelt. Ez odáig fajult, hogy csak Leningrádban jutott eszembe, valójában én hol is vagyok. Ezért pusztán udvariasságból, a rendelkezésünkre álló autóban ülve, azt mondtam a tolmácsnak: „Nektek itt van valami fontos hajótok (a hajó neve nem jutott eszembe), nézzük meg.” Ő azonnal a sofőrhez fordult, és csak annyit érttettem: „Auróra.” Odaértünk, kinéztem az ablakon, ott volt valóban egy hajó, mire én azt mondtam, hogy „köszönöm”. Ezt nem vették túl jó néven, amit abból tudok, hogy néhány héttel utánam Somogyi József, a Szövetség akkori elnöke volt kint, aki hazajövelekor közölte velem: azzal fogadták, hogy Dávid Katalin „le-fontos-ha-

józta” az Aurórát. De mindez csakis azért történt, mert valóban csupán az ikonok érdekeltek. Rögön az első napon megkértem a tolmácsunkat, hogy menjünk át Vlagyimirba, az Uszpenszkij-székesegyház Rubljov-freskóihoz. Másnap, rémségesen hideg késő délután érkeztünk oda. Már sötét volt, de ahogy lepakoltunk a hotelben, nem volt maradásom, azonnal látni akartam a templomot, amely magányosan áll egy kis, fákkal borított domb tetején. Odaértünk a főkapujához, ami természetesen zárva volt. Azonban csodálatos zene hallatszott ki, a székesegyház kórusa „ambrozianus” himnuszt énekelt. Én persze mindenképpen be akartam menni, mire a tolmácsom azt javasolta, hogy járjuk körül a templomot, valamelyik oldalbejárat bizonyosan nyitva lesz. Ahogy megyek, észreveszek egy Puskin-szerű, átszellemlült arcú fiatalembert, nekidőlve egy kis ajtónak, úgy hallgatja a kiszűrődő zenét. Mögéje álltam én is, és együtt hallgatóztunk. Csodálatos volt. Lentről valami tingli-tangli szűrődött föl hozzánk, mire a fiatalember lefelé mutatott, majd a templomra, és csupán ennyit mondott: „Balsoj kontraszt.” Micsoda élmény!

Ez volt első találkozásom egy ismeretlen szovjet állampolgárral. Különbözik nem volt nyitva egyetlen ajtó sem, úgyhogy másnap megismételtük a látogatást. Vasárnap volt. A templom zsúfolásig megtelt fiatalokkal, öregekkel, férfiakkal, nőkkel, egyenruhás katonákkal. Ez utóbbi nálunk elképzelhetetlen lett volna. A liturgia végén tódult ki a tömeg, és mivel látták rajtunk, hogy idegenek

vagyunk, a tolmácsunkat kérdezték, hogy honnan jöttünk. Közölte velük, hogy magyarok vagyunk. Az egyik asszony erre legyintett a kezével, és csak ennyit mondott, kissé lenézően: „Azok mind kommunisták.” Hát igen! Az ötvenéves Szovjetunióban „lekommunistáztak” bennünket. Nagy élményem volt az is, amikor Németh Lajost és engem meghívott lakására az ismert orosz művészettörténész, Mihail Alpatov. Kitűnő volt elbeszélgetni vele a művészet nagy alkotásairól, de ami igazán megragadott nála, az dolgozósobájának kiemelkedő ékessége, egy Isten Anyja-ikon volt, ami előtt – és ez a lényeges, mert ez árulkodik a lelkiségről – mécses égett. Az ember sok mindenre számíthatott a Szovjetunió egyik elismert tudósa lakásán, de erre nem. Persze hogy erős élmények voltak ezek, mert éltették a reményt az emberben, hogy meg lehet őrizni azt, ami szent.

Megakasztom az emlékezés szövegét, mert történt valami.

2014. április 16. A Budapest Music Center bemutatta Esterházy Péter Haydn *A Megváltó hét szava a keresztfán* című művéhez írt szövegét. Arról van szó, hogy a zene egyes részei között Péter meditációja – szerintem ez a legmegfelelőbb meghatározás – kapcsolódik Krisztus mondataihoz. Ott ültem a harmadik sorban Péterrel, feleségével, Gittával, Máté fiammal. Péter biztosította a helyet nekünk, hiszen egy évvel koráb-

ban, 90. születésnapomra megkaptam tőle, nekem ajánlva a szöveg kéziratát, amit, mint egyik legnagyobb kincsemet, úgy őrzöm. (A mű megjelent az *Alföld* 2014. májusi számában, „Esterházy Péter: *Hét utolsó szó. D. K.-nak ajánlva*”.) Az előadás után, másnap megjelent egy ostoba, semmit nem értő kritika a *Magyar Nemzet*ben. Ezért úgy határoztam, hogy én is írok e nagyszerű műről, és megkísérlem megjelentetni az *ÉS*-ben. Sikerült. Megjelent *Az ember panaszai* címmel. A cikk bevezetőjében elmondom, hogy milyen előadásról van szó, majd a következőt írom:

„Mikor vége lett és kijöttünk a teremből, előttem egy nemes arcú fiatalember tolókokszobában. Kint, úgy adódott, hogy körülötte álltunk meg egy páran: Gitta, Máté meg én, Klukon Edit, a Dukay házaspár, Mácsai Pál és még néhányan. És akkor azt mondta ez a fiatalember: »Ha az ember ilyent hall, rádöbben, hogy mégis van rend a világban.« Aki hallotta, tudta, hogy itt a megváltás, a gondviselés a rend lényege. Igaza volt a fiatalembernek. Ott, akkor levették rólunk a fájdalmakat, a szenvedéseket, nemcsak a magunkét, hanem mindenkiét, a régen várt vigaszt kaptuk meg egy teljes század gonoszságával szemben. Rászegeződött sok millió ember kínja és gyötrődése a keresztre, és vizes lett a kereszt az évszázad megszámlálhatatlan könnyeitől. Ez volt Esterházy Péter szavainak a lényege. A keresztfán állt, hogy ott elsorolja, mindig Jézus mondataira válaszképpen, az embereket ért elképzelhe-

tetlen borzalmakat. Azokat, amiket nem lehet ki találni, amiket csak azért tudott megfogalmazni, mert megtörténtek. A fizikai szenvedéseket, amelyek úgy szakítják a testet, hogy belerendül a lélek, a gyötrelmem már nem is megfogható, »metafizikai dimenziói« életeket semmisítenek meg, mert lehetetlenné teszik a létezést magát. Ez történt: felsorakoztak a kínzásra kijelöltek, ott álltak meztelenül, húgycsőjükbe üvegrudat dugtak, és a kiálló részt letörték, ami porrá törte az egész rudat. És talán a leggonoszabb, ami a pribékek szájából elhangzik, a minden fizikai szenvedésnél rettenetesebb fenyegetés: »behozzuk anyádat«. A szavakból ömlik a fájdalom, ott a Megfeszített keresztye alatt. Nekem potyogtak a könnyeim. Telt ház volt. Nem tudom, hogy mindenki sírt-e vagy csak én. De nem a megihatottságtól, nem a szenvedések hallatára sírtam, hanem a művészet nagyszerűségétől, amivel megrendítő dolog találkozni. És tudatosodott bennem, végig az előadás alatt, hogy Esterházy nem csupán vagy nem elsősorban Haydn szerzőtársa lett, hanem szerzőtársa lett Krisztusnak. Ez pedig nem semmi. Meg sem írhatta volna ezt a csodát, ha nem maga Jézus választja ki erre. Egyik művéhez sem hasonlíthatom. Része az életműnek, csak az írhatta meg, aki megírta a többi. De sehol ennyire nem árulkodik a szöveg arról, hogy ezt az író a szentség fogja körül, hogy minden szavára a kegyelem vigyáz. Az én szavaimmal fogalmazva, ezt az embert a Mindenható tartja a kezében. Tudom, hogy kezdetektől. Nagy a szeretet. Ott állhatott

a keresztt alatt és kiabálhatta a magáét. »*Ki bocsásson meg kinek?*« És ez a kiabálás a keresztre feszítettel, mindennél inkább »*a teljes önátadás és a teljes Istenre hagyatkozás, semmint...*« Mert az ott ülők közül ugye senki sem gondolt arra, hogy az író ne tudná, mit jelent az isteni szeretet? Ezért ragaszkodik ahhoz, hogy a keresztt alatt csak rólunk lehet szó. Jézus minden mondatára az ember panaszával válaszol. Jézus minden elhangzott mondata ezer emberi sebet szakít fel benne, és a Fiúisten kereszthalálában a mi megváltásunkat látja. S ha most valami jó bárkit is megközelít, ha bárki is érzi a kegyelmet, én tudom, hogy ehhez a jóhoz az ott akkor elhangzott szavak is hozzájárultak. Mert egy ilyen írást meghallgathatunk vagy elolvashatunk, de szerencsére valahol, nem tudom, hol, talán az egekben, nem tudom, szintén hallják vagy olvassák. Mert bármilyen furcsa, odáig érnek a szavak. Az ilyen toporzékoló, meg nagyon csendes, de mindenképpen fantasztikus szavak.

Ha effélét hall az ember, tudja, hogy van rend a világban. Vigasztalódj, »*nem vagy vesztes*«.

Ezt a cikket olvasva, a következő választ kaptam.

From: Péter Esterházy

Subject: dávid katalin kezeihez

Date: April 30, 2014 1:10:35 AM GMT+02:00

To: M. Hidvegi

„Drágám,

ültem ma délután a kertben, mint egy elfuse-rált Németh László, egy farönkön, és süttöt a gyöngye tavaszi nap, ferdén, majdnem, mint a szentképeken. Így olvastam az És-beli írását. És amikor a Jézusos mondatához értem, majdnem megállt a szívem. A biztonság kedvéért elsírtam magam. De semmi tréfás nem volt benne, inkább kis szégyenérzet. Gondolom, jobbról a lator, az érezhetett ilyeneket.

Nem köszönöm meg (csak megköszönöm).

Ölelem, P.”

Ismétlem, nem volt könnyű „vasfüggönyös kereszténynek” lenni. Amikor ezeket a sorokat írom, már majd negyed évszázada túl vagyunk a szocializmus diktatórikus évein, ami azt jelenti, hogy le tudom mérni következményeit. Láthatóvá lett a hatása annak a fertőzésnek, amivel megtámadott bennünket. Természetesen csupán csak a zsidó-keresztény kultúra szempontjából mérem fel a helyzetet, és ebből a szempontból siralmas az eredmény. A legegyszerűbb fogalmak, tények ismeretlenek nem egy generáció előtt. A társadalmi érintkezés értelméről, formáiról, a moralitás alapvető követelményeiről semmit sem hallottak, az embernek az emberhez, a világhoz, önmagához való lehetséges kapcsolatáról mit sem tudnak. Még csak azt sem tudják, hogy eze-

ket a kapcsolatokat minden ember önmaga teremti meg, és ezt a saját lelkiismerete szerint kell megformálnia. De hát honnan is tudnák, amikor nem is hallottak a lelkiismeretről. Ezért azután egész belső világuk kiépítetlen, saját maguk előtt is terra incognita. Érdektelen a jó és a rossz tudása, mert ami ebben a kérdésben alapeligazítást adhatna, a Tízparancsolatról azt sem tudják, hogy létezik. Ezzel kimaradt az életükből az ember számára megfogalmazott, a mi kultúránkra érvényes természettörvény ismerete, az a minimum, ami a legszükségesebb rend fenntartásához elengedhetetlen.

A kérdést fel kell vetnünk, hogy mi volt mind-ezeknek oka. Azért történhetett meg, mert így működött a szocialista világ ateista államszervezete? Kézenfekvő és egyszerű erre igennel felelni, hiszen a történelem logikájának nem is mondana ellent. Én azonban, aki felnőttként, tudatosan éltem át azt az időt, úgy gondolom, hogy félrevezető lenne, ha a kérdésre adott ezzel a válasszal megelégednénk. Valóban a helyzetet a szocialista diktatúra idézte elő, keservesen megnehezítve mindenféle cselekvést, sőt még a lehetőségeket is behatárolta, mind intellektuálisan, mind akaratilag. De ha a jövőnk szempontjából akarjuk vizsgálni ezt a közelmúltunkat, akkor ne kizárólag benne keressük a történések okát, hanem tekintsünk magunkba is. Nagyon fontos emlékeztetni önmagunkat arra, hogy a háború utáni első években, 1945–1947 között, tehát a szovjet megszállás kezdeti éveiben, milyen belterjes lett

az egyházi élet. Én természetesen csak a katolikus egyházra utalhatok, mivel azon belül életem, azt ismerem. Az pedig igenis belterjes lett. *A mind nagyobb hangon megszólaló támadóinkkal való szembenállás határozta meg életünket úgy, hogy ellenségeknek minősítettük őket, akik ellen védekeznünk kell, akikkel szemben meg kell védenünk azt, amink van.* Természetesen nem anyagi dolgokról volt szó, hanem a lelkekről, és mindarról, ami közvetlenül szükséges a megmentésükre: a templomok, az iskolák, az egyesületek, a karitatív munka, a szabad vallásgyakorlás, a papság és a hívek akadálytalan kapcsolata. Folytathatom, mind fontos a normális egyházi élethez. Senki nem kívánta az elvett, a lefoglalt, jogtalanul kisajátított ingó és ingatlan kincseket védeni – legalábbis remélem –, hanem a hívek hitbeli jogait és azt, ami e jogoknak gyakorlását biztosítja. De mindezt, és ezt nagyon hamar megtapasztaltuk, nem a megszokott, kényelmes, politikai milióban kellett teljesíteni, ami a háború végétől gyökeresen megsemmisült, hanem a válást, a hitet megtámadó, felszámolni, eltörölni akaró új közegben. Olyan körülmények között kellett dolgozni, amiben az állam minden erőszakszervezete támadta, életüket fenyegetve, mindazokat, akik segíteni akartak az embereknek a hit őrzésében.

Az Emlékirataim előző, nem publikált fejezetében már említett hajóhasonlat – ellenséges vizeken evezünk, húzzuk be a vitorlánkat – nem volt véletlen, mert árulkodott magatartásunk lé-

nyegéről: nem volt meg bennünk a távol lévő lelkek megszerzésének vágya, hanem „csak” a meglévők, a még megmaradtak őrzése. A hajót ilyen vagy olyan okból elhagyók, illetve azok, akik soha nem is tartoztak a hajónk utasai közé, nem számíthattak ránk, mert védekezés közben nem volt időnk az elkóboroltak vagy a minket még nem ismerők megmentésére. A hatalmas egyházellenes támadások és propaganda hatására pedig egyre nőtt azoknak a száma, akik gyűlölettel tekintettek ránk, és *mi tudomásul vettük, hogy ők ellenségeink*. Igencsak tévedtünk, és tévedésünk következményeként *nem tekintettük misziós területnek saját hazánkat*. Úgy hittük, hogy ellenség vesz körül, pedig tulajdonképpen küldöttek voltunk olyanok között, akikre Krisztus rajtunk keresztül várt. Mert az evangelizáció az idők végezetéig köteleességünk, nem szünetelhet sehol, az úgynevezett keresztény országokban sem. Ha hiányzik, akkor azonnal elfoglalja helyét a vele szemben álló erő.

Csak mellékesen jegyzem meg, hogy ez nem csak a vasfüggöny mögötti egyházakra igaz. Az ún. „szabad világban” is baj volt az evangelizációval a háború után, talán még inkább, mint nálunk, aminek keserves következményeit máig viseli a kontinens. De annak indíttatása egészen más volt, ami itt most nem lehet témánk, hiszen egészen más társadalmi, történelmi, politikai, erkölcsi problémák voltak az okok. Feladatunk most csupán saját sorsunk, saját életünk átgondolása. Itt kell, ha röviden is, kitérnem arra, ho-

gyan, milyen megfontolások alapján készültem gyermekem, az 1955-ben, november 9-én megszületett Tamás Máté Mária fiam nevelésére. Már a nevének megválasztása, és ezzel a védősztet kijelölése is megfontolt volt. Elsősorban Tamás nagyon fontos, mégpedig az Aquinói, akinek csodálatos intellektusát, a tudományhoz kötöttségét, s ugyanakkor szinte gyermekien egyszerű, tiszta lelkiületét, a tudománnyal egybeforró hitét akartam általa Máté számára biztosítani. Tudomány és hit együtt az emberi méltóság egyik legnagyobb szerűbb bizonyítéka és alapköve a tökéletesség felé vezető útnak. Szent Péter mellett ő kapott igen nagy szerepet életemben. Már fiatalon úgy olvastam minden írását, hogy gondolatai építsenek engem, és megállapításai adjanak irányt szellemiségemnek. A Tamás név megválasztásával kapcsolatosan van egy kedves emlékem. Máté megszületésekor a Dokumentációs Központban egyik szeretett munkatársam, Sprenger Mercedesz elment Sík Sándorhoz, hogy közölje vele: Dávid Katalinnak megszületett a gyermeke, mégpedig fiú, és a neve Tamás. Visszaüzent Sík Sándor, hogy mondják meg nekem: a decemberi *Vigiliában* lesz egy írás, amelyből Dávid Katalin megtudja, hogy nem is volt olyan hitetlen az a Tamás. „Itt az Aquinóiról van szó” – mondtam én, de ez tudtommal már nem került vissza Sík Sándorhoz.

Mindenesetre én úgy tekintek erre a *Vigilia*-írássra, mint amelyik Sík Sándortól a fiacskámra utal. Valami olyan, ami tőle érkezett ajándék.

Mennyi szeretet, kedvesség sugárzik ebből az üzenetből. Ott voltam a rekviemjén imádkozni érte, mégpedig a fiammal együtt. És ott ült előttem a gyászmisén Endre, Sándor testvére. Alig tudtam levenni róla a szemem. Annyira hasonlítottak egymáshoz.

Hadd iktassam ide ezt a rövid kis írást a *Vigilia* 1955. decemberi számából. Én soha nem mentem utána, de fiam hatvan év után megkereste és kinyomtatta nekem. Tulajdonképpen a szerkesztői üzenetek egyike, és ezzel valóban úgy élhettem meg, mint személyes üzenetet Sík Sándortól, a *Vigilia* szerkesztőjétől.

„P. P. Igen, a »Tamás vagyok benne« valóban arra vonatkozik, hogy Tamás maga akart meggyőződni, hogy a »Jelenés«, amit az apostolok láttak, valóban az Úr volt. Azóta »Tamásnak lenni« annyit jelent, mint »kissé kétkedőnek« lenni. De érdemes volna Tamásnak egy másik szavát és másik magatartását is elménkben forgatni, és cselekedeteinket hozzá igazítani. Amikor Lázár halálának hírére vissza akart az Úr menni Júdeába, ahol üldözés várt rá, az apostolok le akarták beszélni. Amikor azonban ez nem sikerült, Tamás férfiasan odalépett melléje ezekkel a szavakkal: Menjünk vele mi is, és haljunk meg vele együtt.” – A Máté név az evangélistához kötődik, az evangéliumok felsorolásakor az elsőnek szerzője. De emellett az is szerepet játszott, hogy nagyon szeretem ezt a nevet. A Mária pedig régi családi hagyomány, mert ezzel minden gyereket Szűz Máriához kötöttek, védelmébe ajánlották.

A kilenc hónap alatt sokat beszélgettem Mátéval, pontosan tudtam, hogy mindent megértett, amit mondtam neki. Amint megszületett, azonnal egy kis keresztet rajzoltam a homlokára. Ezzel kezdődött az élete. Fontos volt a keresztapa kiválasztása, mert olyan személyt akartam, aki kegyelmi háttérrel jelent a gyermekemnek. Ki is lehetett volna más, mint Lala bátyám, aki pap volt, s akiről még írni fogok. Így azután ő tartotta keresztvíz alá, a keresztelő pap pedig a Dokumentációs Központban dolgozó Barlay Ödön Szabolcs, cisztercita szerzetes volt. Máté születése után kb. két hétre, otthon, a lakásunkban volt a keresztelés, amelyen részt vett Sprenger Mercedész és a szintén a Dokumentációs Központban dolgozó Haranginé Boros Vilma. Miután mindketten imádkozó emberek, így jelenlétük imát hozott Máténak.

A kereszteléshez fűződően hadd mondjam el: nem sokkal utána Barlayt letartóztatták, úgyhogy már nem tudta a keresztelést a plébániájával anyakönyveztetni. Ezt Lala végezte el, néhány hónappal utólag, mégpedig Battonyán, ahol káplán volt. Máté lelki nevelését úgy akartam formálni, hogy a hit, Isten létezésének tudata, jelenlétének állandósága természetes, valóságos velejárója legyen életének. Tehát legyen kontaktus közte és az égiek között. Tudtam, hogy ezt pirinyó korától tudatosítanom kell benne, mert azt is tudtam, hogy a világ ebben nem lesz segítségemre. Még annyira sem, ahogy ez az én generációmnak biztosítva volt. Éppen ezért nagyon fontos volt,

hogy intellektuálisan, döntéseiben önállósodjék, fokozatosan, de állandósulva. Ebbe beletartozott, mint morális kérdés, az önálló választás lehetősége. Erre nagyon igyekeztem odafigyelni.

Ezzel kapcsolatban egy kedves emlékem. Nagyon picike volt, még alig totyogott, amikor a szobából, ahol együtt játszottunk, a nyitott ajtón keresztül, se szó, se beszéd, elindult az előszobán át a konyhába. A konyha akkoriban nem volt veszélytelen, mert ha valaki kinyitotta a gázt, az, ha nem égett, nem állt le automatikusan, mint most, hanem ment belőle a gáz szabadon. Ezért utána kiáltottam, hogy azonnal jöjjön vissza. Ő megfordult, rám mosolygott, és csak ennyit mondott: „Nem.” Ezt mondta minden agresszivitás nélkül, kedvesen, mosolyogva, de határozottan. Ez volt életében az első „nem”, és így első nyilvános döntése. Nem volt mit tennem, utánamentem, felkaptam, és elmondtam neki, hogy miért nem mehet ki. Ezt a nemet soha nem felejttem el, mert boldoggá tett. Alig valamivel később már megvitattuk a dolgokat, és aki tovább bírta az érvelést, annak lett igaza. Ez mindig én lettem volna, de néha engedtem őt győzni. Fontos része volt a nevelésnek, mert gondolkodni tanított, igazságra tanított, sőt az igazság keresésére kényszerített. És határozni kellett, sokszor saját tévedéseimet belátva.

A másik ugyanilyen lényeges volt, kialakítani az emberekhez való viszonyt. Vagyis megtanítani arra, mit jelent a szeretet, azaz másnak jól akarni, és mit jelent az a szó, hogy felebarát. Ide

tartozott az esti lelkiismeret-vizsgálat, már egészen kicsi korától kezdve. Igyekeztem ebben nem részt venni, csak a módszerét és főleg a szempontjait beszéljük meg. Én készítettem elő az elsőáldozásra, ami 1960-ban volt, iskolába menetele előtt, mégpedig a csúcshegyi kápolnában, a budai hegyekben, a pap a jezsuita P. Orosz Tamás volt. Utána szabad volt hangosan kiabálni a „Jézuska” nevet. Ez volt a legnagyobb öröme, mondhatom a legnagyobb ajándék számára: fellezaladgált, harsogva a Jézus nevet. És nagyszerű dolog volt, amikor lelkigyakorlatra kettesben felmentünk néhány napra Dobogókőre. Tévedés ne legyen: akkor még nem létezett a dobogókői lelkigyakorlatos ház, hanem a szálloda volt a helyszín. A programot Lala bátyám javasolta. Hároméves korától magánóvodába járt a fiam a Pozsonyi úton. Az óvoda tulajdonosa és egyben a vezetője Chirer Magda volt, egykori illegális kommunista, segítője pedig a német anyanyelvű „Feni néni”, valamikori „moszkovita”, aki németül beszélt a gyerekekkel. Mindent tudtak rólam és Mátéről is, tudták a felfogásomat, a vallási hovatartozásomat, és azt is, hogy Mátét is így nevelem. Egy alkalommal, amikor mentem Mátéért, félrehív Magda, hogy nem kellene Máténak hitértítőnek felcsapni itt az óvodában, sőt nem kellene a gyerekeket sorra megkeresztelni sem. Beszéljek vele. Ő, Magda nem szól bele, mert ez annyira kettőnk magánügye, így ő nem érzi magát illetékesnek ebbe beleavatkozni. Beszéltem is Mátéval, mondván, hogy szabad tanítani őket

arra, hogy szeressék egymást, hogy jók legyenek, szerezzenek örömet szüleiknek, de speciálisan tanítani, beszélni velük Istenről, Jézuskáról, ünnepekről stb. nem az óvoda a megfelelő hely. Éppen Húsvét felé jártunk, tehát tudtam, hogy jó időben lépek közbe. Valóban. Kérdeztem Mátétól, hogy remélem, nem oktatott ki senkit az ünnepkörről. A következő volt a válasz: „Elkezdtem beszélni róla, de abbahagytam, mert rájöttem, azt tudják, hogy Jézus meghalt, de arról fogalmuk sincs, hogy fel is támadott.” Nem akarok részletesebben írni az általam megfontolt nevelési módszerekről, amit az a korszak kívánt meg tőlem, de ennyit mindenképpen mondanom kellett, mert hozzátartozik a „vasfüggönyös kereszténység” mindennapjaihoz.

Amint ezt fentebb említettem, az evangelizáció egyik alapfeladatát jelentette az elkóboroltak, a hajót ilyen vagy olyan okból elhagyók, valami miatt kívül rekedtek visszaemlése az egyházba. Arról volt szó, hogy az egyháznak mindent meg kellene tennie az emberek megmentéséért. Ez azt jelentette, hogy a hajón kívül maradtak beemlése, megmentésük volt a kötelességünk. Ha szükséges volt, akkor mindaddig elfogadhatatlannak tűnő helyzetek elfogadottá deklarálásával kellett ezt megtenni, felülvizsgálva nézeteinket, és egyetlen fő szempont az emberi lélek Istenhez kapcsolása kellett legyen. Ehhez nekem éppen Róma nyújtott nagyszerű példát, amit most már elmondhatok, de annak idején igencsak rejtett munkát jelentett.

Amire már utaltam, s amire még visszatérek, 1964-es római tartózkodásomkor történt. Vártak kint Rómában, valahonnan tudtak utazásomról, amire utaló jelek már az elutazásom előtt is mutatkoztak. Például akkoriban néhány hónapot vett igénybe a vízum megszerzése. Nekem tíz nap alatt megérkezett, és mivel be volt írva a kérvényembe, hogy Böhm Lipót festőművésszel utazom együtt, „csodálatos módon” ő is ugyanennyi idő alatt megkapta a vízumot. A másik, hogy felkeresett valaki azzal, vigyek ki egy latin–magyar szótárt P. Orbán részére. Mintha nem tudtam volna, hogy Dunát rekeszthetnek latin–magyar szótárból odakint, de mégis szó nélkül vállaltam, hiszen sok közös munka kapcsolt P. Orbánhoz még abból az időből, amikor mindketten Szegeden laktunk. Mivel nem akkor léptem le a falvédőről, a gyors vízum és a kért szótár elég volt arra, hogy tudjam, valami miatt találkozni akar velem P. Orbán Miklós, aki abban az időben vezetője volt a Vatikáni Rádió magyar szekciójának. Azért gondoltam Orbánra, mert ő volt nevesítve a szótárral kapcsolatban, de ugyanakkor úgy alakultak a dolgok, hogy megérkezésemkor elsőként Alszeghy Zoltánnal találkoztam az Il Gesùban, akit nem ismertem személyesen, és így nem is kerestem. Hogy mindkettőjünkkel mi minden került szóba, arra majd máskor térek ki, most csupán a következőt akarom elmondani. Hazautazásom előtt valamivel azt mondta nekem Orbán, hogy a Szent Kongregáció vagy Szent Officium (nem emlékszem pontosan, hogy a kettő közül melyi-

ket mondta) kérését kell közvetítse felém. Arról van szó, hogy az otthon megnősült papok helyzetét kívánja Róma rendezni, és rám bíznák azt a feladatot, hogy ennek a rendezésnek Róma által meghatározott módját és formáját vigyem haza, és közöljem azokkal, akik érintettek, vagy akikről úgy gondolom, hogy segíteni tudnak ebben a kérdésben. Azt is említette P. Orbán, hogy nem kívánják ezt a kérdést hivatalos egyházi személyen keresztül hazajuttatni. Azt nem mondta meg, hogy miért nem akarják. Megadott egy római címet, ahova az érintettek el kellett juttassák a kérvényüket. Szerencsére ennek teljesítése semmi gondot nem okozott, és voltak olyanok, akik vissza is igazolták felém a megkapott „nem-tudommit”. Valóban nem tudom, hogy engedélyt kaptak vagy feloldozást. Fogalmam sincs. Ez ugyanis már nem tartozott rám. Igen, mindenki Istenhez kapcsolása, a lehetetlennek tűnő helyzetek megoldása, segítségnyújtás a lelkiismereti problémák tisztázásához, ezek tematizálták az evangelizációt. Ki adjon segítséget ezekhez, amelyek a Mindenható és az egyes ember közötti kapcsolatot érintik, ki segítsen az új politikai, társadalmi kihívásokra választ adni, honnan várjon az ember segítséget, megtalálni az eddig nem tapasztalt helyzetek, az ezekből adódó sok-sok felborult élet erkölcsi nehézségeinek megoldását? Az egyház eminens kötelessége volt mindez. És ezzel szemben, valljuk meg sokadszor, szinte csak az erősek, az egyházhoz minden nehézség és veszély ellenére húnek maradó lelkekre voltunk

tekintettel. A „bukottakkal”, a gyengékkel, a nekünk hátat fordítókkal, a minket nem ismerőkkel, a minket gyűlölőkkel nem akartunk és nem tudtunk mit kezdeni. Haragunk, sértődöttségünk elzárta feljűk az utat. – Nagyon is adott a veszélye annak, hogy amikor ezeket a kérdéseket említem, nemegyszer ismétlem magamat. De ezt nem bánom, mert az általam mondottakat ki akarom élezeni a saját magunk által elkövetett hibák hangsúlyozására. Ebből adódóan nem lesz reális a helyzetelemzésem, de nem tehetek másképp, mert annak idején így éltem meg a történeteket.

Természetesen voltak kisebb-nagyobb csoportok, és személyek, akik megpróbálkoztak tenni valamit az egyházon kívül állók felé a börtön és a megfélemlítések ellenére, akiknek munkája sok értéket mentett meg és alakított a jövő számára. Az egész magyar egyház szempontjából azonban ezt periferikusnak kell tekintenünk. A félreértés elkerülése végett azonban rögtön hozzátesszem: periferikusnak, de nem kegyelmi szempontból, hiszen azok, akiket evangelizációs munkájuk miatt ért üldözés, kínzás, börtön, azok szenvedése kegyelemmel öntötte el életünket. Mert szerencsénkre, így működik a világ. Sokan jutnak eszembe közülük. Említsem csupán P. Kerkai Jenőt, akiről ha szólok, mindig elismétlem, hogy a börtönben a kapott kenyéradagját használta fel misézésre. Az így konszekrált kenyeret, darabokra törve, megadott helyekre rejtette, ahova bebörtönözött társai érte mentek. Ahogy most magam elé idézem ezt a történetet, tudom, hogy csak né-

hány évtized kell elteljen, és a romantika szépségesen izgalmas köntöse borítja be ezt az élet-halál valóságot. Pedig ez nem volt se szép, sem izgalmas ott a börtönben, a rettenetes lelki-testi kínzások között, hanem az egyetlen jól megfontolt biztosítása a lehetőségnek, hogy sikerül általa ép ésszel és lélekkel túlélni az éveket. De beszélhetünk a kistarcsai internálótáborról, amelyről sokan tudtuk, hogy a jezsuitáktól irányított papi továbbképzés rejtett színhelye volt, és színhelye új hivatások születésének. Vagy említhetném saját pap bátyámat, Lalát, aki sok ministránst nevelt ki és tartott össze, hasonlóan az egykori Szívgárdisták vagy Szívtestőrök lelkiségehez. És ült a gyóntatószékben, járt át Erdélybe ünnepek előtt segítséget nyújtani az ottani, még nehezebb körülmények között dolgozó egyháznak. „Itt van Lala, megérkezett!” – mondta ilyenkor Márton Áron, örömmel konstatálva Lala érkezését. Lala azután végigjárta a városokat, rokonokat, ismerőst-ismeretlent gyóntatva. És különös, nem kis veszéllyel járó szervezése volt, az ún. UKONG, „unokatestvérek kongresszusa”, amikor nyárra összetoborozta nemcsak a rokonságot, hanem saját lelki gyermekeit, a ministránsokat és azok testvéreit is. Száz körül volt a lélekszám. Az „unokatestvér” fogalom tulajdonképpen arra volt jó, hogy a fiatalok gyülekezését közönséges „rokoni” összejövetelnek lehessen mondani. Ami azután az összejövetel kb. egy hete alatt történt, evangelizáció volt a javából. Persze ehhez pénz kellett, de azt mindig sikerült össze-

szedni, nem egy esetben külföldi miseintencióból. Laláról sokat kellene feljegyezni, amikor a „vasfüggönyös kereszténység” életéről írok, mert egyike volt azoknak, akik teljes személyiségüket átadták az evangelizációnak. Ezért azután hagyatéka egy bicikli volt, egy kereszt, egy feszület és a legépelt szentbeszédei.

Jó, hogy itt volt köztünk. Szükségünk van a szentekre. A példák, amiket felsoroltam, a személyek, akiket említettem, és rajtuk kívül még sokan mások, akikről többen vagy kevesebben tudtunk, sőt ismertük, tiszteltük, szerettük őket, értékmentő kincsei annak az időszaknak. De valljuk meg, nem pótolhatták az elmaradt evangelizációt, azt a munkát, amit egy ezeréves kereszténységnek az emberek, a társadalom felé határozott programmal teljesíteni kellett volna. És itt nemcsak a klérusra gondolok, hanem a teljes egyházra, az egyház minden tagjára. Program volt, de az inkább kirekesztett, mint magához hívott, mert sok volt benne a politikai értékű megfontolás, ami – mint már említettem – az ellenségkép kialakításához vezetett. *Azonban nem csupán a politikai megfontolás torzított bennünket, hanem torzította gondolkodásunkat az is, amihez a háború előtti legalább másfél évszázad hozzászoktatta a magyar társadalmat, hogy a kereszténység valami államilag védett közösség.* Ezt az attitűdöt magunkkal hoztuk a háború utáni időkre, és így ért bennünket egy hatalmas ateista államgépezet támadása. Sértve éreztük magunkat, és természetellenes állapotnak tartottuk ül-

dözöttségünket. Az üldözés talán valóban az, vagy legalábbis méltatlan, ha a kereszténység kétezer éves európai történetére gondolunk, de a legtöbb ember megdöbbenését eleinte inkább az váltotta ki, hogy a politikai vezetés nem akart a keresztény eszmeiségről tudni. Arra persze nem gondoltak, hogy a keresztény szót mennyire lehordták, meggyalázták a háború előtti évtizedek, hogy az a politika, amely jelzőként használta a kereszténységet, minden volt, csak nem keresztény. Egy előző fejezetben már idéztem Barankovics Istvánt, akitől egy alkalommal megkérdeztem, hogy miért nem használja a Demokrata Néppárt jelzőjeként azt a szót, hogy keresztény. Azt válaszolta, hogy a közelmúlt politikája meggyalázta a kereszténység fogalmát, tehát ki kell a politikából emelni, és különben is az a fontos: ne szavakból, hanem a programból tudja meg mindenki, hogy a Demokrata Néppárt a keresztény értékekre épül.

Gyengék voltunk, nagyon gyengék, amikor a kereszténységet magunk belügyének tekintettük. S ha van valami, ami ellentmond a keresztnek, mint szimbólumnak, tehát annak, amit a kereszt nemcsak a kereszténység óta, hanem sok évezred óta jelent, az bizonyosan ez a befelé vigyázó, bezárkózó és nem kifelé forduló, a mindenkire váró magatartás, az a magatartás, amely az emberekben nem a megváltott istenképmást látja, hanem barátot vagy ellenséget. Mert a kereszt kitérő szimbólum, négy ága a négy világtáj felé végtelenségig hosszabbítható, anélkül hogy alak-

ja megváltozna. Mert mindenkit magához akar ölelni. Mert mindenkié, ahogy a megváltás mindenkié. Az emberek közé menni, így szólt a küldetés parancsa, márpedig a befelé fordulás arra utalt, hogy elfogadtunk olyan helyzetet, amelyben nem érvényesülhetett ez a krisztusi küldetés. Tragikus tévedés volt önmagunk ilyen feladása, mégpedig egy hibás következtetés miatt: *elvették tőlünk a nyilvános tereket – az iskolákat, a különböző közösségi lehetőségeket, egyesületeket, társulatokat, a szerzetesrendeket, a szeretetszolgálatok kiépült hálózatát stb. – életveszélyessé vált a társadalom felé végzett minden munkánk, és ezekből arra következtettünk, hogy nem maradt más számunkra, mint amit meghagytak nekünk: a templomok.* Ezt akarták elérni, és mi anélkül, hogy észrevettük volna céljukat, önként bezárkóztunk a templomokba.

Ahogy írom most ezeket a mondatokat, pontosan tudom, mennyire leegyszerűsíttem a történeteket, sőt le is szűkíttem a kor megítéléséhez szükséges szempontokat, sok mindent nem mondok el, amit mentségünkre elmondhatnék. Például azt az egyszerű, mindennapi igazságot, hogy az épülő „szocializmus” idején a templomban dolgozni a lelkekért, az sem volt veszélytelen dolog, hogy a gyóntatószék zártságáig bezárólag mindent ellenőrzött a hatalom. Erre vonatkozó nem egy adatot publikáltak a III/3-as iratokból. Az egyik ilyen adat éppen Lala bátyám gyóntatószéki megfigyeléséről szól. Nem jelentett tehát védelmet, nem biztosított nyugodt körülményeket az isten-

háza, csupán csak időlegesen engedélyezett teret kaptunk általa.

De mindezekről írni nem az én feladatom, legyen inkább az erre illetékeseknek, az egyháztörténészeknek feladata a dolgok mélységébe hatolva feltárni a zsidó-keresztény kultúra és ezzel a mi saját személyiségünk 20. századi megcsonkításának teljes történetét. Nagyon is várok egy olyan feldolgozást, amelyben kevesebb a siránkozás a szomorú sors miatt, amely nem csak a másik fél bűneit sorakoztatja fel, és amelyben nem csak az egyház nagyszerű tetteiről esik szó. Egy olyan feldolgozást várok, amely megtalálja ennek a periódusnak kezdetét, és rájön, hogy ez nem 1945-tel kezdődött, hanem legalábbis az első világháború utáni, a magyarországi egyház elé egészen új követelményeket állító korszakkal indult. El kell hinniük egy öregembernek, aki én vagyok, hogy a történelmi periódus ilyen kiszélesítése biztosabb megoldást ad mai kérdéseink megválaszolására. Én most csak annyiban térek ki ezekre itt, amennyiben visszaemlékezve életemnek 1945 utáni idejére, el akarom mondani, mit tartottam én akkor, és tartok ma is, lelkeségünk mostani problémáinak megértése szempontjából a leglényegesebbnek. És a problémákat végső fokon önmagunkban találom meg, elsősorban a részünkről elmaradt evangelizációban, ami természetesen nem az egyháznak, mint intézménynek, nem is csak papjainak, hanem minden tagjának, a klérusnak és a világiaknak egyaránt feladata lett volna. Kilépní a templomból, hiszen

ott volt az otthon, a munkahely, a szűkebb-tágabb környezet, a család, a szomszédság, a barátok, és ezeken belül ezerféle lehetősége a lelkek megérintésének. Benne rejlik ezekben annyi minden, ami a legnehezebb években is eszköze lett volna a ránk váró és ránk szoruló világ vigasztalásának. Hangsúlyozom újra és újra, hogy voltak, akik meg is tették, de sokkal többen voltak, akiknek egyszerűbb volt elvet csinálni a tévedésből, elhinni, hogy az üldözés volt az oka a tévesztésnek. Én, aki végigéltem azt az időt, nagyon nem akarom, hogy ez tudatosodjék bennünk. Mert fontosabbnak tartom a magunk hibáit keresni, hiszen *a kultúrát éltető evangelizáció nem függvénye döntő módon az egyházüldözésnek, hanem elsősorban az okosság erényének függvénye.* Mert olyan történelmi körülmények között, amiben éltünk, a prudentia határozta meg az evangelizáció formáját, tartalmát, hangsúlyait, azt is, hogy a különböző csoportok vagy személyek felé milyen tematikával forduljunk, mi legyen a kitűzött cél, mit kell átadnunk a magunkéból, hogyan kell megnyílnunk mindenki felé, fenntartás és félelem nélkül stb.

Érdemes gondolnunk Kalkuttai Teréz anyára ahhoz, hogy érthető legyen, amit mondok. Ő volt az, aki soha nem számolta meg barátait, még az ellenségeit sem tartotta nyilván, hanem tette az egyetlen lehetségest, azt nézte, kinek tud segíteni, és ami ugyanilyen fontos, hogy kitől kérhet segítséget. Az evangelizációt, az örömhír továbbítását tartotta feladatának azáltal, hogy segítsé-

get adott a betegeknek, az elesetteknek, a testi-lel-lelkileg rászorulóknak. Lehet, hogy az általa befogadott nyomorultak közül senki nem lett kereszténnyé, de részesült a megváltás nagyszerű gyümölcséből, mert Teréz gondoskodott arról, hogy *mindenki megbizonyosodjék önmaga Istentől kapott értékéről. Ez az evangelizáció legnagyobb értelme.* Minden ember, a legelesettebb még fokozottabban vágyott és vágyik, mégpedig joggal az őt megillető méltóságra. Nem úgy általában, hanem személyében. Nyújt-e ehhez bármi is kézzelfoghatóbbat, mint a kereszténység vallomása az emberről, akit nemcsak Isten képmásának mond, hanem felszólítja, hogy nevezze a Mindenhatót Atyjának, ami azt jelenti, hogy mindenkiben a testvért látja. Ezt a nagy vallomásonkat megtarthatjuk önmagunknak, de akkor és csak akkor jelentéktelenné válunk. Feladatunk pedig igen egyszerű volt és maradt máig: *átnyújtani az embereknek személyes méltóságuk bizonyosságát. Ezért vagyunk a világon.*

Megakasztom a visszaemlékezést, mert meghalt drága barátom, Erdélyi Zsuzsanna. Temetésén, 2015. március 12-én a Farkasréti temetőben ezzel a beszéddel búcsúztattam.

„Amiért szólok, arra okot ad a barátság, okot ad kortárs-voltom, de úgy döntöttem, hogy inkább imádkozó öregasszonyait képviselve állok most itt Erdélyi Zsuzsa mellett, akit én, munkás-

ságát tekintve, »az emberiség lelkének régésze«-ként neveztem. Ezt azért kapta tőlem, mert az általa összegyűjtött sok népi ima, hiába keresztény, visszavezet elképesztő távolságba a múltnak, talán addig az időig, amikor Isten megteremtette az embert, saját képmására. Igen, a kezdetek hitéig és tudásáig vezetnek vissza a szavak, amikre ő talált rá calabriai olaszoknál, évszázadok óta Szicíliában élő albánoknál, Gyergyó havasaiban, magyaroknál, székelyeknél, románoknál, szlávoknál, németeknél. És mindenütt ugyanazok a fájdalmak, boldogságkeresések, vágyak. Imák, amiket a föld évezredek óta küld az ég felé. Akik úgy, mint én, a szimbólumok eredetével foglalkoznak, tudják, hogy a szimbólumok egykorúak magával az emberrel, akkor születtek, amikor az embert gyermekévé minősítette a Teremtő. Változtak számtalanszor az interpretációk, változott a képi megjelenés, de az az isteni Jópásztor, mindegy, hogyan nevezték, ott vigyázott már a barlang kapujában mindenre, ami a léthez akkor kellett. Őrizte az embert, védelmet nyújtott az a kis amulett, talán nem több, mint egy kis kifűrt csont, hitük szerint védte azt, amire az embernek ott és akkor szüksége volt biztonságához, boldogságához. Ez a kutatásunk tárgya, mikor, milyen formában jelenik meg egy-egy szimbólum. És ha valamelyik tudomány segítségével rátalálunk egy sok százezer év előtti jelképre, boldogok vagyunk, de tudjuk, hogy az eredethez még nagyon messzire kellene visszamennünk, tudjuk, hogy egy történeti darabot, de nem a szimbólum

születését találtuk meg. És amikor megjelent Zsuzsa könyve, a *Hegyet hágék...*, beleolvastam és ámulva éltem át azt a csodát, hogy Zsuzsa öregasszonyai az emberi lélek születésétől kezdődően őriztek meg egy hihetetlen tudást: a szimbólumok születésének pillanatát, azt, hogy a jelkép emberségünk attribútuma, ami archetípusként él velünk. Olvasva a *Hegyet hágék* imáit, átéljük a jelképalakítás velünk született kényszerét. Döbbenetes bizonyosságai az emberi lélek Istenhez kötöttségének. Talán bizonyosságai annak, hogy teremtésünk pillanatában egy alapvető kinyilatkoztatást kaptunk, amely az ember világának megváltását beleírta már akkor az emberi lélekbe, amikor a történelem még nem ért el az Isten megtestesülése nagyszerű pillanatához. Zsuzsa öregasszonyai már be tudták helyettesíteni a neveket és az eseményeket, de az ezekre várakozás szakralitása, a várakozás idejének szenvedései, az Isten ideérkezésére várakozásunk, rászorultságunk a megváltás történelmi beteljesedésére, az Őt nélkülöző időnek talán évmilliói ott vannak a Zsuzsától megismert imákban, amelyekre ő talált rá, és feltárta egyetemességét, megértette az emberi történelmet átölelő teljességét. A lélek mélyéről emelte ki az időtlenséget. Hozzá hasonlóan ezt nem tette addig senki. És ha úgy igaz, ahogy Jung mondja, hogy az archetípusok Isten munkaeszközei, akkor az én Zsuzsám ezeknek a szent munkaeszközöknek születéséhez vezetett bennünket. Amikor ezt közöltem vele, azt mondta, hogy ilyent ne mondjak róla. Mert tudta, hogy

ezzel a bölcsészettudományok történetének legnagyobbjai közé emeltem őt, aki még kandidátus sem lehetett itthon. Azért emeltem oda, mert oda tartozik.

Egyetlen gondolatot még, amely nagyon is méltó ahhoz, hogy Zsuzsához kapcsoljuk, hogy róla szólva megidézzük. A mögöttünk lévő Makovecz-ravatalozóról van szó. Mindannyian jól ismerjük ikonográfiáját. A földem egy lefelé forduló emberi csontváz, középen végigfut a gerinc, és belőle indulnak a bordák. Ezek boltozatot alakítanak, és alájuk kerül a koporsó. Mikor megépült, a külföldi, Makoveczre figyelő, munkásságát tisztelő szakirodalomban azonnal megjelentek az értékelések, és az a megállapítás, hogy a halott valójában a szív helyét foglalja el. Máté fiam megkérdezte erről Imrét magát, aki nagyon lényeges választ adott. »Az nem a szív helye – mondta –, hanem a léleké.« Így fejezi ki a ravatalozó, ez a csodálatos tér, hogy nem pusztulás a halál, hogy aki kilép a mi életünkéből, a lélek teljességével marad közöttünk. De még valami üzenete van számunkra. A fölénk boruló mennyezet, ez a lefelé tekintő emberi váz egy örökre megmaradó hatalmas fává érett, mintha általa az életfa ölelné magához, hogy vigasztaljon az örökkévalóság megidézésével. Ő a mesék égisz ereje fája, a világfa, a föld szívéből nő ki, és felmagasodik a mennyekig. Hordozója az ember legszentebb vágyának, hogy létezik erő, amely összeköti a földet és az eget, az élő és a meghaltakat. Zsuzsa imáiban sokszorosan ott él ez a fa,

mert az imát mondók a Golgota keresztfájában ráismertek az örök életet biztosító paradicsomi életfára. Drága Zsuzsa, Isten áldása rajtad. Ne szűnj meg ezt az áldást közvetíteni továbbra is gyermekeidre és ránk.”

Visszatérve e fejezet fentebb megszakított gondolataihoz, senki ne gondolja, hogy ez valami összefoglalója akar lenni annak a korszaknak, a társadalom, az egyház, a kereszténység akkori állapotának. Akár még úgy se, hogy adatokkal gazdagítaná a korszak kereszténységének történetét, vagy éppen jelezné helyzetét. Inkább a hangulatát akarja felidézni annak az időnek, amikor megkezdtem szakmai pályámat, most már önállóan, saját lábamon állva, és meglehetősen saját elképzelésem szerint a Művészettörténeti Dokumentációs Központban.

Megírtam még az előző fejezetben, hogy a Szépművészeti Múzeumból való eltávolításomkor, amelynek oka klerikális kapcsolataim voltak, 1950 végén a klasszika-archeológus Szilágyi János György szólt apósának, Rabinovszky Máriusznak, a Képzőművészeti Akadémia (akkoriban még így hívták, később lett főiskola, majd egyetem) művészettörténész-professzorának, szerezzen valami állást nekem. Hogy ez részletesen hogyan történt, nem ismételtem meg, nevüket is csak azért említem újra, mert jószáguk és szeretetük felejtethetetlen számomra. Így született meg,

Rabinovszky akaratából és az akkori Népművelési Minisztérium Képzőművészeti Főosztálya vezetőjének, Redő Ferenc festőművésznek segítségével 1951 januárjában a Dokumentációs Központ, aminek kialakítását, munkájának, szervezésének megformálását, az intézmény célját, szerepét a hazai művészettörténeti tudományon belül, helyzetét, viszonyát a már meglévő művészettörténeti intézményekhez, szóval mindazt, ami egy új szervezet létrehozásakor alapfeladat, nekem kellett megoldanom. Ez volt a szakmai munka. De a Központ egyben költségvetési szerv is volt, tehát a pénzügyeknek előírás szerinti intézését, gazdasági munkáját is fel kellett építeni. Fogalmam sem volt, ezt hogy kell csinálni, de leendő férjem, Hidvégi György összehozott egy idős úrral, akit „Öcsi bácsinak” hívtak, rendes nevét ma sem tudom, és aki igazságügyi könyvszakértő volt, valamikor pedig, a háború előtt valamelyik hitelintézetnél revizor, ő vállalta, hogy segít nekem beindítani a hivatalt. Mégpedig sikerrel.

Mindez történt 1950 végén, és 1951-ben már megindult a munka. Nem szép tőlem, hogy azt mondom, ma is büszke vagyok erre a munkámra, mert ha visszagondolok, azt hiszem, valójában fogalmam sem volt a feladat nagyságáról. Azonban jó lett, sőt igen nagyon jó lett nemcsak szakmai szempontból, hanem abban a történelmi helyzetben betöltött szerepéért. Ez nagyon jelentéktelen és kicsi szerep volt, de a Központ megteremtett magának egy parányi lehetőséget, amely segítség volt azoknak a rászorultaknak, akikre rá-

talált. És tette ezt tudatosan. Beszéltem az okosság erényéről, és egy előző fejezetben arról, hogy ennek az erénynek gyakorlását milyen hangsúlyosan kötötte a lelkemre egyik utolsó beszélgetésünkön P. Hunya Dániel jezsuita, mint egyik legfontosabb eszközét a ránk váró munkának, amelynek fő feladata kellett legyen, *minél több embert segíteni, túlélteni az időket*. A Dokumentációs Központban minden lépésnél ezt kellett figyelembe venni, mert feladatunknak tartottam, hogy munkánk adjon lehetőséget a veszélyben lévők, a félreállítottak megmentéséhez.

Minden lehetőséget meg kellett ragadni, hogy sikerüljön a hivatalos politika ellenére az utcára került sok tudós munkához juttatása és az akkor feloszlott szerzetesrendek nagy műveltségű, egykor jelentős kutatómunkát végző tagjainak foglalkoztatása. Történészeknek, az irodalom-, művelődés- és művészettörténet számos, nemzetközileg ismert szaktudósának, köztük szerzeteseknek, az Akadémia akkoriban kizárt tagjai mellett pályájukat épphogy megkezdő, de állásukból elbocsátott fiataloknak így lett menedéke és centruma a Dokumentációs Központ. Ehhez kellett a megfontolt okosság, mert senkiben sem merülhetett fel az a gondolat, hogy ez az intézmény mást csinál, mint amit kellene. Nem is csinált mást, ezen a módon tudta jól végezni a munkáját, hiszen a levéltári kutatáshoz, ami központi feladat volt, kellett a latintudás, a kódexek és a középkori iratok olvasásának gyakorlata. És ezt

kellett úgy megszervezni, hogy segítsünk, akiken lehet, mert én magam azonnal felismertem, hogy ez biztosít váratlan lehetőséget a mindenhol kizártaknak a szakmába való visszakerüléshez.

A papok között természetesen voltak olyanok, akiknek múltbeli munkája nem kapcsolódott a tudományhoz, egyszerűen lekipásztörök voltak, de rendjük megszűnése miatt munka és feladat nélkül maradva, abban a fenyegetettségben éltek, hogy mint „veszélyes munkakerülőket” – hiszen sokuknak semmilyen állása nem volt – akár internálhatják őket. Latinul azonban mindegyik tudott, így joggal kerültek fel a Dokumentációs Központ listájára. Ezért volt az, hogy 1964-ben Rómában ezzel a kérdéssel fogadott első találkozásunkkor P. Orbán: „*Hogy van a papok szakszervezete?*” Honnan tudott róla, nem tudom. A szerzetesek között volt bencés, több cisztercita, pálos, három jezsuita, P. Mócsy Imre, P. Sass Imre és P. Klembala Ernő. Néhány nevet hadd említsek a tudományok területéről: Mályusz Elemér, Entz Géza, Tomcsányi Tamás, Valkó Arisztid, Bónisné Wallon Emma, Kampis Antal, Ybl Ervin, Szemző Piroska, Bottló Béla, Kapossy János, Prohászka Lajos, Zakariás G. Sándor, Voit Pál, Farkas Zoltán, Kopp Jenő. A különböző múzeumok kutatói közül rendszeresen publikáltak jó néhányan a Dokumentációs Központ kiadványaiban. Egy-két név közülük: Balogh Jolán, Genthon István, Radocsay Dénes, Rózsa György, Wilhelmb Gizella, Körner Éva, Frank János,

Bodnár Éva, K. Czobor Ágnes, Végvári Lajos, Eszlári Éva, Z. Strenegg Mária, Mihalik Sándor, és büszkén említem meg Lyka Károlyt.

Dolgozott nekünk az akkor egyetlen tábori lelkésznek kinevezett Szimonidesz Lajos, és haláláig, a nagynevű volt Tamás Galéria tulajdonosa, Tamás Henrik is. Vele és feleségével baráti kapcsolatban voltam. Kedvességük emlékeként őrzöm azt a huszonnégy személyes damasztabroszt és -szalvétákat, amit házasságkötésem alkalmával nászajándékba kaptam tőlük. Megmaradt a névjegy, amit mellékeltek az ajándékhoz, és ráírták: „Elkészett nászajándék a mi drága Katánknak. Henrik és Juliska.” Besegített a munkánkba Balogh Jolán, Genthon István, Zádor Anna, Csemege József stb. A kutatást végzők neveiből emeltem ki a fentieket, de említenem kell a munkák szervezőit is: Supka Manna, Lányi Vera, Németh Lajos, Henszlmann Lilla, Bernáth Marili, Zolnay László, Mihály Ida. Sajnállok minden kimaradt nevet, de ennyi is éreztetni tudja, hogy milyen kiválóságok voltak a munkatársaink. Ennek az emlékiratnak nem feladata a tudománytörténeti pontosság, illetve teljesség, de az értékjelzés igen. A felsorolt nevekkal éppen azt szeretném érzékeltetni, hogy a Dokumentációs Központnak sikerült magához vonzania a szakma annyi jelentős kutatóját. És tette ezt abban a korban, amikor éppen ez az egymáshoz kapcsolódás ütközött – hivatalos akaratból – sok nehézségbe és akadályba.

Nem beszélek arról, hogy az intézmény először mint Művészettörténeti Munkaközösség in-

dult, s csak egy idő után vette fel a munkájának jobban megfelelő Művészettörténeti Dokumentációs Központ elnevezést. Azt is csupán érintőlegesen említem meg, hogy többször költözött egyik helyről a másikra, míg végül állandósult a Szépművészeti Múzeum Dózsa György úti oldalának első emeletén. Ezeknek a költözködéseknek igazi oka munkánk kiszélesedése, illetve az ezzel együtt járó területi igény növekedése volt. Első helyünk az Erzsébet téren álló Nemzeti Szalon. Szerettem ezt az épületet, bár munkahelynek nagyon kevésbé felelt meg. Ottlétünkkel egy időben több nagyszerű kiállítást rendezett a Szalon. Így például egy országos karikatúrákiállítást, ami az én szempontból a következő miatt érdekes, és ez egyben művészettörténeti, sőt postatörténeti adalék is.

A Posta erre az alkalomra ugyanis külön bélyegzőt készíttetett, amit valamelyik karikaturista tervezett. Egy jól kihegyezett, vízszintesen fekvő ceruza volt a főmotívum, amelynek a hegyére föl volt akasztva, zakója gallérjánál foga, a kézzel-lábbal kapálózó, a levegőben hason fekvő úszó Truman elnök. Ennyi. A Posta már a nyitás napján minden levlapot ezzel bélyegzett le, és gyűjtötte egy erre odakészített ládába. Éjszaka Pali bácsit, vezetőkénevére nem emlékszem, aki gondnoka, takarítója, kézbesítője volt a Nemzeti Szalonnak, illetve a Dokumentációs Központnak, felverte az ÁVO, hogy azonnal nyissa ki a Szalon épületét. Ott azután a hatóság lefoglalta a pecsétet, minden, már megírt levelet megsemmisít-

tett, és másnap utasította az illetékeseket, hogy az elnök alakját távolítsák el a bélyegzőről, a többi maradhat, és folytatódhat a bélyegzés. Ez meg is történt. Már most én a kiállítás nyitásának pillanatában, szinte elsőként a Dávid családnak címeztem egy lapot, hogy legyen egy ilyen bélyegzőm. Amikor éjjel az ávosok kiborították a ládát, Pali bácsi észrevette a nevemet az egyik levlapon, és azt valamiféle ügyeskedéssel a zsebébe rakta, amit azután reggel átadott nekem. Ezek szerint én vagyok az egyetlen, aki a Postától a betiltott „Truman” bélyegzővel lepecsételt lappal rendelkezem. A Nemzeti Szalon után az Ernst Múzeum következett, majd a Károlyi Palota, ahol az egykor Haynau által használt íróasztal lett az enyém. Végül a Szépművészeti Múzeum Dózsa György úti frontjának első emeletére költöztünk. Ez már 1956 után történt.

Különben itt említtem meg, hogy 1957-ben a lebontásra ítélt Nemzeti Szalon egyik utolsó kiállítását a Dokumentációs Központ rendezte, *Konstruktív törekvések a modern magyar művészetben* címmel. Hiába mondom, mert úgyis hihetetlenül hangzik, hogy ezek az '56 utáni első kiállítások, mint amilyen a miénk is volt, sorban állást vállalva vonzották a közönséget, mert olyan művészeket, illetve olyan műveket mutattak, amiket már évek óta nem láthattak az emberek. Sokan azt hiszik, hogy '56 után alapjában változott meg a kultúrpolitika. Dehogyan. Az elkövetkező években jött még haddelhadd. Gondolok Kondor Bélára, de róla majd külön akarok

megemlékezni, vagy említhetném az Európai Iskolát. Bár művészei újra megjelentek a tárlatokon, önálló kiállításra is lehetőségük adódott, de én ellenem, mint már említettem fentebb, éppen az Európai Iskola művészeinek alkotásaiból rendezett kamarakiállítás miatt indítottak fegyelmit megelőző vizsgálatot. És ez is '56 után történt. – Tudom, hogy ez a néhány utolsó mondat nem tartozik a témához, amely most a Dokumentációs Központ munkáját akarja ismertetni, azonban mégis maradjanak, mert meg tudják akadályozni, hogy azt a világot nem ismerők elkalandozzanak az akkori élet realitásától. Azt szoktam volt mondani, hogy az 1956 utáni évek lényegében csak annyiban különböztek az előző évektől, hogy ekkor finomabb módszerekkel próbáltak meg korrumpálni bennünket. Persze a „finomabb” módszer nekem legyen mondva!

A Dokumentációs Központban elindított munka három főcsoportot foglalt magában: bibliográfiai kutatást, levéltári kutatást és a még élő öregek emlékeinek összegyűjtését. Mindhárom, de különösen az első kettő természetes követelménye a tudományos munkának, az egyes kutatók már addig is magától értetődően dolgoztak a könyvtárak és a levéltárak kutatásukat érintő anyagában. Mégis lényegében más minőséget jelentett a Dokumentációs Központ munkája, már csak azzal is, hogy teljes egységeket dolgozott fel, megkeresve bennük a művészettörténeti vonatkozásokat. Ez különösen a levéltárakat illetően jelentős, többek között azért, mert a levéltári

anyagból voltak várhatóak nagy mennyiségben az addig nem ismert adatok és azok az új szempontok, amelyek segítségével művelődésünk múltjának új összefüggéseit találhatjuk meg. Eleget említenem az Országos Levéltár Mohács előtti gyűjteményét, vagy olyan egységeket, mint az Acta Cassae Parrochorum, a nagy családi levéltárak, az Urbaria et Conscriptioes, a Heveneri Gyűjtemény stb. Természetesen az újkori kutatást sem hanyagolhattuk el, ezért feldolgoztuk a 19. századi Szépészeti Bizottmány, a Vallás- és Közoktatási Minisztérium, vagy a Műcsarnok iratait és számos művészeti egyesület irattárát. És ezeket rendszerbe szerkesztve, megkezdjük publikálásukat is. Nem kívánok erről részletesebben írni, hiszen évente megjelent egy beszámoló annak az esztendőnek elvégzett munkájáról. Ma is tisztelettel gondolok azokra a munkatársainkra, akik ezeket a kutatásokat végezték.

Azonban nem csak ebből állott a munkánk, nem csak ezzel szerzett magának megbecsülést és tiszteletet szakmai berkekben a Központ. Nagyön kisélesztettük a szakma publikációs lehetőségeit, ami különösen a kezdő kutatókat vonzotta, és számos kiváló idős szakembert, akiket az új szocialista ideológia a perifériára tolt. Eleget volt, hogy eszébe jusson bárkinek valakit is „antimarxistának” minősíteni, az számíthatott a központilag elrendelt szilenciumra. A Dokumentációs Központnál ez nem működött. Lehet, hogy ez azért volt így, mert az egész hazai művészettörténet területén igencsak kicsi pont voltunk:

sem nagy fizetések, sem hatalom nem járt a Dokumentációs Központtal. De azért arra ügyeltünk, hogy védettek legyünk egy-egy jelentős „nagy” ember által. Rendszerint egy-egy nagy művész vagy kiemelkedő tudós tüntetett ki barátságával bennünket, tartotta fontosnak a munkánkat, és vett részt rendezvényeinken. Nem érdekes erről beszélni, mert hiszen „ezt meg kellett csinálni”, hiszen nem maguktól figyeltek ránk, vagy kapcsolódtak hozzánk. Lényeg, hogy a páncél szerepét töltötték be. Mindenesetre köszönhetően nekik, a hivatalos ideológiához szükségszerűen hozzá tartozó ellenségkép nem talált ránk.

De védelemmel jelentett, nem is kicsit, az a szerep is, amit a '40-es évek végétől, Rabinovszky Máriusz indíttatására én magam vállaltam a Magyar Képzőművészek és Iparművészek Szövetségében. A Szövetség ugyanis, 1956-ig önmagában az egyik legvédettebb, legdédelgettebb területe volt a kultúrpolitikának. Inkább a humor kedvéért említem, ez a kiváltság megmutatkozott abban is, hogy az élelmiszer-jegyrendszer idején, tehát amikor bizonyos fontos ételt jegyre lehetett csak kapni, akkor a Szövetség tagjai a legmagasabb szintet, a „nehéz testi munkásoknak” járó jegymennyiséget kapták. És ez a kiemelt intézmény akkoriban úgy tekintett a Központra, mintha „társintézménye” lenne. Most a publikációinkra visszatérve, többféle periodikánk, illetve sorozatunk jelent meg, amelyeknek célja volt munkánk eredményeinek közzétevése. Évkönyveink, tanulmányköteteink, forráskiadványaink termé-

szetes módon vonzották intézményünk köré a szakembereket, akik örültek minden lehetőségnek, ami kutatásaik publikálására módot adott. Ebből következően sok kezdő, később nagynevű művészettörténész nálunk kezdte ilyen módon a pályáját. Ezt a kezdést segítő, kétéves ülőszakot rendeztünk számukra, hogy személyesen ismertethessék kutatásaikat a szakmával. A Nemzeti Galéria, amely akkor a Kossuth téri volt Curia épületében székelt, egyik előadótermét kaptuk meg erre a célra, ahol telt ház mellett történt a bemutatkozás. Tényleg nagy volt az érdeklődés, és olyan kiválóságok is megtiszteltek jelenlétükkel, mint például Fülep Lajos, aki már hosszú évek óta nem vett részt szakmai rendezvényen, de azt mondta nekem, hogy a Dokumentációs Központ az ő szemében kivélt jelent. Nagyon szerettem őt, és azt hiszem, ő is engem, amihez két dolgot említ meg. Az egyik, amit valószínűleg senki sem akar majd elhinni, pedig igaz. Utálta a „bagózó fehérnepeket”, de egyáltalán a cigarettát magát. Nekem szabad volt jelenlétében dohányozni, de ez még semmi. Megengedte, hogy nála otthon a lakásán rágyújthatok. Az igaz, hogy nem bent a szobában, de a verandán igen. A másik, amit megemlítek a hozzám való kedvességéről: nem volt ínyére a Tudományos Akadémiához kapcsolódó művészettörténészek tevékenysége, és ezért megszakította velük a kapcsolatot, nem vett részt semmiféle rendezvényeiken. Azonban Németh Lajos nagydoktori értekezésének opponensi munkáját természetesen elvállalta, hiszen

Lajos kedvenc tanítványai közé tartozott. Ám ugyanakkor megjelenni a doktori védésen, és felolvasni bírálataát, arra már nem volt kapható. Azt mondta: ha akarják a szerepvállalását, meg kell kérjék Dávid Katalint, hogy vállalja helyette a felolvasást, mert ő az egyetlen, akinek ezt megengedi. Így is történt. Fülep helyett én olvastam fel Németh Lajos Csontváryjáról írt dolgozatának bírálataát. És még valami, ami többek között hozzá kapcsolódó emlékem. Mégpedig nagyon kedves emlékem.

Kiállítás nyílt 1955 tavaszán az Ernst Múzeumban, a kiváló, 1956-tól külföldre települt, és művészetével a világot meghódító Domján József fametszeteiből. A kiállítás katalógusát ketten írtuk a drága emlékü Tamási Áronnal. Áron egy rövid előszót *Faragott képek* címmel, én pedig tanulmányt a művészről. És miért említem ezt meg Fülep Lajossal kapcsolatban? Mert ő nyitotta meg a tárlatot. Boldog voltam, hogy tagja lehettem ennek a „négyesnek”: Domján, Fülep, Tamási, Dávid. De visszatérve a fiataloknak rendezett ülőszakunkra, valóban nagy volt a siker. Itt mutatkozott be a szélesebb szakmai nyilvánosság előtt többek között Marosi Ernő, aki a kortárs művészettörténet egyik kiválósága. Így emlékezik a Központ: „...Magával (ez én vagyok) és munkásságával kapcsolatos. Az első momentumra talán már nem is emlékszik, hiszen a Művészettörténeti Dokumentációs Központ működésének rutinszerű mozzanata lehetett. Én annál inkább, mert számomra alighanem az első

nyilvános szakmai fellépés alkalmát jelentette, talán 1963-ban vagy '64-ben. A Nemzeti Galériában, a régi Curia Szemák-termében fiatal művészettörténészek munkabeszámolóit szervezték meg akkor. Én csakis a kassai dómról beszélhettem. Máig sem tudom, hogy az éppen megcsinált szakdolgozatom témája hogyan tudódott ki, számomra azonban a beszámolóra való felszólítás a felfedeztetés és a buzdítás jele volt. Köszönöm. Ez az élmény megerősített abban, amit akkoriban hallani, bibliográfiai adatokkal igazolni is lehetett, hogy a Dok. Központ, amelynek Maga volt a vezetője, »jó hely« (Marosi Ernő: Levél Dávid Katának. In: „*Ex invisibilibus visibilia...*”, i. m. 326–327. o.). Jó szívvel olvasom Marosi mellett Takács Józsefnek, az olasz tanszék korán elhunyt kiválóságának megemlékezését is. Ő egyetemi éve kezdeten már bejárt a Központba, és így emlekezik azokról az időkről. „Aranykor volt. Intézménye sziget volt az ellenséges világban, amelynek aljasságait már akkor sem vettem komolyan, mert a folyosón olykor Genthon István járt fütyörészve, ha éppen dolga volt arrafelé. Mert szomorú és civilbe öltözött papok keresték föl a Központot, óriási tudásukat szolgálatba állítva gazdagították a dokumentációt... Az ambiciózusabb fiatalok, Beke László például itt alaposították meg masszív tudásukat. Minden élő volt. Élőek voltak azok a beszélgetések, amelyekben nem voltak tabu-témák... A Dávid Katalin vezette intézet szellemi műhely volt, a mai vezető művészettörténészek szinte kivétel nélkül

megfordultak itt” (Takács József: Köszöntő. In: „*Ex invisibilibus visibilia...*”, i. m. 16–17. o.). Ezeket az idézeteket, kérem az olvasót, ne vegye valamiféle dicsekvésnek, csupán azért írom ide, mert jelezni akarom vele a szakma elismerését. Ami igazán nem nekem szólt, hanem mindenkinek, aki ott dolgozott.

Érdemes megemlítenem a fontosabb kiadványsorozatainkat: a *Művészettörténeti Dokumentációs Központ Évkönyvei – Művészettörténeti Tanulmányok – Művészettörténeti Dokumentációs Központ Közleményei*. Ez utóbbiban jelent meg 1963-ban a „Bauhaus” szám, aminek külön jelentőséget adott, hogy a kultúrpolitika egyik igencsak „nemszeretett” témájáról volt szó. Benne három tanú nyilatkozik a Bauhausról, Bortnyik Sándor, Pap Gyula és Kassák Lajos, és közli a Kállai Ernő hagyatékában őrzött idevonatkozó levélmagyagot. Ugyancsak e sorozatban jelent meg, szintén 1963-ban a *Művészettörténeti Tudomány Módszertani Kérdései* című kötet, amelyben a Tudományos Akadémián tartott konferenciánk előadásait publikáltuk. A Központ dolgozói közül Németh Lajos, Kampis Antal és én szerepelek, de érdemes a felkért előadók neveit is megemlítenem: Klaniczay Tibor, Zádor Anna, Genthon István, Székely György, Entz Géza, Major Máté, Szabolcsi Miklós, Szigeti József.

A publikációs lehetőségek mellett, több tudományos konferencia megrendezésével is gazdagítottuk a rólunk formálódó szakmai képet, amit azután publikáltunk. Érdekes dolog volt a Fülep

Lajos tiszteletére rendezett konferenciánk a régi magyar művészet periodizációs problémáiról, ami Fülepnek azt a felvetését vizsgálta, hogy a kutatásnak szét kell választani a magyarországi művészetben belül a speciális magyar művészetet, s ehhez mi a periodizációt vettük segítségül. A konferencia anyagának közléséhez az akkor Pogány Ö. Gábor által szerkesztett *Művészettörténeti Értesítő* egyik számát kaptuk meg. Úgy döntöttünk, hogy mindenképpen közölni fogunk valamit Lukács Györgytől, amit átad nekünk erre a célra, mert ez növelné a tiszteletadást Fülep felé. Igen ám, de ezekben az években Lukács nem óhajtott részt venni a magyar tudományos életben, tekintettel a Kádár-rezsimnek az 1956-os forradalommal kapcsolatos leszámolására. Németh Lajos nagyon ragaszkodott ahhoz, hogy én menjek el a Bem rakpartra – ott lakott Lukács –, s próbáljam megkérni erre, mivel engem biztosan nem fog elutasítani. Alig ismertük egymást, de valami miatt kedvelt. Fel is mentem, tehát fogadott, beszélgettünk erről-arról. Én kérdeztem őt, ő kérdezett engem. Végül kaptam tőle egy németül megírt cikket, hogy leköszölhetjük. Életem egyik blamázs lett ez a dolog. Mert amikor a konferencia után összeállítottuk az *Akadémiai Értesítő* számára a publikálendő megszerkesztett anyagot, Pogány önkényesen kihagyta belőle Lukácsot. Konferenciánk között volt még egy tiszteletadás, mégpedig Rabinovszky Máriusz emlékére. Különben hadd említsem meg itt, hogy Rabinovszkyhoz

fűződő szeretetteljes, baráti kapcsolatokat ezen kívül reprezentálni tudtam a Képzőművészeti Könyvkiadó forráskiadvány sorozatában *Két kor-szak határán* címmel megjelent könyvemmel, amelyben Máriusz munkásságából adok válogatást.

Sok érdekes témát fejtegettek ezek a konferenciák, amelyekre nemcsak művészettörténeteseket, hanem történészeket, művelődés- és irodalomtörténészeket is felkértünk előadónak. Foglalkoztunk többek között a középkori kutatás módszertani kérdéseivel, a 20. századi művészet kompozíciós törekvéseivel, egy korszakon belül a periodizációnak a korszak lényegét megvilágító fontosságával stb. Konferenciáinknak a Tudományos Akadémia adott helyet, és mindig minden előadás telt házakat vonzott. Valójában az 1951–1965 közötti években, nem túlzok, ha azt mondom, hogy az értelmiség egyik szellemi centruma a Dokumentációs Központ lett. Furcsa dolog ez, mert azt hiszem, az egyetlenek voltunk, ahol nem volt pártszervezet, mert nem volt párttag sem. Illetve rövid ideig egy személy volt, Katona Imre, de ő hamar kinevezést kapott a Művelődésügyi Minisztériumba. Nálunk nem volt május elsejei felvonulás, április 4-iki, november 7-iki ünnepség. Kedvesen és joggal mondta ró-lunk Pogány Ö. Gábor, hogy mi „holdbeli lakók” vagyunk abban a világban.

Boldogan ismétlem, az értelmiség egyik centruma volt a Központ. És ez nem az ott dolgozó,

fentebb említett kiválóságokat jelenti csupán, hanem egy spontán kialakult baráti kört.

Róma, 2015. szeptember 10. Megszakítom az emlékiratot az otthonról kapott hírek miatt. Arról van szó, hogy napjaink egyik, ha nem éppen legjelentősebb európai problémáját éljük meg: *a Közel-Kelet átáradását kontinensünkre*. S amiért nem tudok nem írni róla, hogy ennek az átáradásnak egyik legérintettebb országa Magyarország. Nehéz elképzelni, pedig így történt: néhány hét alatt sok tízezer ember – férfi, nő, gyermek, öreg, fiatal – tódult be hazánkba. Emberfeletti munkát végzett az Orbán-kormány, hogy ezt a történelmi problémát kezelje. Szerintem senki más nem lett volna erre képes, mint ez az adminisztráció, mert ők az egyetlenek, akiknek elképzelése és ebből adódóan programja van jövőnköt illetően. És ezzel beírta nevét történelmünk aranykönyvébe, példát mutatta egész Európának. Nem írok a reakciókról, a hivatalos és civil véleményekről, a politikai szereplők és az egyházak megnyilatkozásairól. Legfeljebb csak azt említem meg, hogy Ferenc pápa, többszörösen hangoztatva a befogadás erkölcsi fontosságát, néha szinte úgy tűnt, hogy a kereszténység kritériumaként tekinti az emberek hozzáállását a kérdéshez. Én semmiképpen nem kerülhetek szembe vele, mert tudom, hogy ő a rászorultak, a menekülés folyamatába belesodródott bajbajutottak szerencsétlenjeiről

beszél. Hangoztatja, hogy az idegenektől való félelem helyett legyünk körültekintőek az ideérkező menekültek befogadásakor, ami garantálhatja, hogy *lehetővé váljék az integráció*. Hangoztatja azt is, hogy minden ország saját lehetőségeinek megfelelően fogadjon be menekülőket, miközben szükséges a *bevándorló* (immigrante) és a *menekült* (fuggiasco) között különbséget tenni, és mindenképpen *meg kell kívánni tőlük a hatályos törvények respektálását*. Ezzel nem lehet nem egyetérteni, de a kérdés bennem így vetődik fel: *kik a rászorultak, kik a menekülők, kik a bajbajutottak?* Ez morális kulcskérdése a történesnek.

Úgy hiszem, legalábbis számomra néhány probléma megfontolandó ahhoz, hogy állást tudjak foglalni, vagy megközelíteni tudjam ezt a folyamatot. Az egyik, hová lettek a Közel-Kelet agyongyötört, üldözött, otthonaikból elűzött, napjaikat halálos veszélyben élő, bujdosásra ítélt bennszülött arab keresztényei. Mert csak a legyilkolt tömegek sorsáról tudunk. Nem régen, csupán talán egy-két hónapja az ő sorsuk foglalkoztatta Európát. Mindenki, keresztény és nem keresztény ő értük emelte fel a szavát, tiltakozott az őket érő gyilkos támadások miatt, ami az iszlám oldaláról, az iszlám nevében és akaratából történt velük. Mi pedig, európaiak, sírva, sajnálkozva és tiltakozva semmi mást nem tettünk, mint sírtunk, sajnálkoztunk és tiltakoztunk. Ebben a hatalmas áradatban, ami most elért bennünket, ők nincsenek ott. Muszlimok kérnek most menedéket nálunk, és senki nem kérdezi őket a

keresztény arabokról: miért nem jöttek ők is veletek? Elfeledkeztünk róluk? Már nem érdekel az ő sorsuk? Amíg erre választ nem kapok, nem tudok mit kezdeni a törtéensékekkel. Nem mintha több lenne nekem egy bajba jutott keresztény, mint a muzulmán. Nem erről van szó, hanem egyszerűen arról, hogy ők hová lettek!!! *A háború, az üldözés, a nyomor menekültjei között miért nincsenek az arab keresztények is ott?*

A másik, amit nem értek, pedig szeretném a választ valakiktől erre is megkapni: azok a valóban nyomorultak, akik ide érkeztek háború, szegénység, kilátástalan jövő elől menekülve, miért Európába jöttek? Szomszédságukban saját hitestvéreik uralnak a mi számunkra szinte elképzelhetetlen gazdagságot, milliőknak jövőt biztosító munkalehetőséget, otthont teremtő területeket. *Az indulat, ami Európába hozta őket, vállalva az életveszélyes utat át a tengeren, az ebből adódó erő és elszántság, hogy, hogy nem az arab világon belül tört utat magának?* Mennyivel egyszerűbb és célravezetőbb lett volna! Ezek azért kulcskérdések, mert megválaszolásuk hiányában nagyon könnyen születik meg bennünk, és pedig jogosan valamiféle történelmi összeesküvés-elmélet. Bennem bizonyosan, hiszen két diktatúrát éltem végig, és ilyen embereket a paranoia megkönyékezt. Mert nem érti, *miért nem nyilatkoznak az arab államok, illetve miért hallgatnak erről a botrányos útnak indulásról?* Pedig ennél jóval kisebb megrázkódtatás volt a palesztinok kivonulása Izraelből, amire nem volt magyarázat

egy háború embertelen világa, de az arab államok akkor mindent megtettek, hogy a földkerekség erkölcsi halottá nyilvánítsa Izraelt. Nem konkrét okból, hanem pusztán azért, mert létezett. Megfigyelheti mindenki, ha a zsidóságot bármi sérelem éri vagy veszély fenyegeti bárhol a világon, Izrael azonnal kinyitja kapuit bajba jutott zsidó testvérei előtt. Az arab államok ugyanakkor némán nézik végig menekülő testvéreik távozását. Ez, amit most leírtam, nagyon komoly morális ítélet az arab államok felett. *Vagy talán tudatosan szervezték ezt az átáradást Európába?* E kérdésnél érik be a paranoiám.

Az államként nem létező, de terrorista szervezetként nagyon is létező iszlám állam nemrég egy térképet tett közzé, amely szerintük a muszlimok rövidesen reálissá váló területét mutatja. Ez Európából is leharap egy darabot, amelynek Magyarország a nyugati határa. A térkép megjelenése után vártam a lépéseket. És ekkor indult meg felénk az áradat. Az iszlám terroristák részéről a nyilatkozat nem váratott sokáig. Szerintük nem kellene ide fegyverek, megszálló hadsereg, elegendő lesz menekülőkkel elárasztani egész Európát. És az iszlám ezzel gyökeret ver egy olyan kontinensen, amely már úgyis feladta erkölcsi, vallási, szellemi alapjait. Tudatos hatalmi törekvések indították el a tömeget felénk. Ezért némák az arab államok? És kik az ideérkezők? Kétségtelen a jobb sorsot kereső, elviselhető életet kereső, szegénységből, nyomorból érkező sok-sok ezer szerencsétlen megérkezése. Ezek jöttek lélek-

vesztő bárkákon át a tengeren, ezek vesztek bele ezrével a vízbe, ezeknek ígértek nagyszerű jövőt, ezek adták fel mindenüket, és fizettek kis vagyónukkal az új üzletág haszonélvezőinek, az embercsempészet új milliomosainak. Pedig akik elindították őket, nem szántak nekik semmi más szerepet, mint a „töltelék” szerepét.

Ne csodálkozzunk ezeknek a becsapott, mindenüket elvesztő embereknek erőszakosságán. Mert ezek már látják az alagút végét, amely a szakadékba, vagy legalábbis nagyon reménytelen jövőbe vezet. Látják, hogy elfogadható életet itt csak erőszakkal, gyilkos erőszakkal szerezhetnek maguknak. És meg is fognak mindent tenni ennek érdekében. Kik és mit ígértek nekik, azt nem tudom. Valami nagyon biztonságosat, hogy minden elővigyázatosság nélkül, anélkül hogy előreküldték volna ide saját embereiket, megtapasztalni a valóságot, ahogy a történelemben ez mindig is volt, mindent képesek voltak otthagyni. Bármilyen kevés volt az életterük, nyomorúságos az otthonuk, de tudták, hogy hol vannak. Azt a lélekvesztőt, amibe a tengerhez érve betelretek őket, meglátni is elegendő kellett legyen egy szülőnek, hogy pici gyermekeivel visszaforduljon, mert istenkísértés ilyennel nekiindulni. Vagy az utolsó órák szülés előtt álló nők, a járnai alig tudó öregek, mire számítottak? Senki ne mondja, hogy a nyomor nagy erő ilyenkor. A nyomorban élő inkább retteg a bizonytalantól. Az ideérkezettek zöme talán mégsem ezekből állt. Nem ezek voltak többségben a Bécs felé ve-

zető autópályán, bár a média előszeretettel a tényleg elesetteket, a kisgyermekeket és öreg embereket mutogatta. Elnézem a fiatalokat, márkás, elegáns ruhájukat, cipőjüket. Bizony nem két fillér, amit látok. És tudom, hogy mennyien érkeztek autókön, taxin, buszokon, vonatokon a magyar határhoz, amire Kozma Imre atya is utalt a Vatikáni Rádióban, okosan, visszafogottan, az elesettek felé humánusan, de félreérthetetlenül jelezve, hogy nem ők ennek a vonulásnak dirigensei. És az is hírlik, hogy mennyien voltak, akik miután a bankautomatákból felvették a pénzüket, megsemmisítették az irataikat. Ezek legtöbbször a zöldhatáron jött át hozzánk, mert nem akart regisztráción keresztülmenni, és ezek tiltakoztak leghangosabban az ujljenyomat vétele ellen. Ez az ujljenyomat vételétől való félelmük is furcsa dolog. Kiknek kell ettől félni? Csak nem eleve illegális dologra készülnek, mert akkor érthető, hogy nem akarnak azonosíthatóak lenni. Vagy ezeknek az ujljenyomata szerepel valahol, mert közülük talán nem egy már megjárta Amerikát, és most itt kap valakik akaratából feladatot? Igencsak nagyon szeretnék látni egy „nemzetbiztonsági összefoglalót” erről az ügyről. Mert egy percig sem hiszem, hogy ne tudnának felmutatni, ha nem ezrével, akkor százával, beazonosított, (ki merem mondani) terroristákhoz kapcsolódó személyt! Én magam is gondolok arra, hogy talán eltúlzom a valóságot, amikor Európa körül ilyen erős háló szövését képzelem el. De nem csodálkozhat senki, ha a sok megválaszolatlan

kérdésre gondol, és arra a pusztá tényre, hogy milyen gyorsan vált visszafordíthatatlanná, ugyanakkor megoldhatatlannak tűnővé ez az eszkalálódó, tehát elmérgesedő seb Európa számára.

Szükségképpen Jézusnak – talán a legnehezebben követhető – szavai jutnak eszembe. „Legyetek szelídek, mint a galambok és okosak, mint a kígyók.” Hogyan kell ezt a két magatartást, itt és most realizálni egyszerre, egy időben, minden ideérkezettel kapcsolatban, csak az tudja, aki keresztül-kasul és mélységében átlátja a történeteket, minden információ birtokában van, és van a jövőt illetően Európa-képe. Legfőképpen pedig felelősségérzete. Nem úgy, mint például a magyar ellenzéknek, amely nem tud mit kezdeni a történetekkel. Mert nem tudja, hogy *világnézet igen, de ideológiák nem alkalmasak az olyan alapvető kérdések megoldására, mint ami előtt most állunk. Ugyanis az ideológiák államdirigáló szerepe, egy időben a diktatúrákkal, megszűnt.* A megoldást keresni azonban halasztást nem tűrő kötelesség. Az európai politikusokra ezzel kapcsolatban váró feladatok tovább nem elodázható döntést kívánnak tőlük. Márpedig a kérdés, amire feleletet nekik kell adniuk, s ami tömegek sorsáról határoz, drámai. Arról van szó, hogy az ideérkezett milliőkat el tudja-e helyezni, és tudja-e megélhetésüket biztosítani a kontinens? Nincs tovább. Ennyi. Jelenleg nagyon alulinformáltak vagyunk. És felvetődik az emberben a kérdés: vajon azért nem kapunk semmi felvilágosítást a megoldás felé vezető lépésekről, mert

Európa irányítóinak fogalma sincs, mi a teendő? Magyar részről megtették, amit kell, de *biztonságos egy olyan házban élni, amely körül a többi ház ég?* Nem tehetek róla, hogy van egy elképzelésem, ami nem megy ki a fejelemből, pedig minden politikus ezt nevetséges és abszurd ötletnek tartaná. Én mégis kimondom. Mi lenne, ha a „Visegrádi Négyek” összefogna ebben a kérdésben, és tanácsot adna Európa nagyobbik felének e hatalmas probléma megoldásához. Kiindulást jelent számukra a magyar kormány elképzelése, és nem hiszem, hogy ők Négyen nem tudnának meg egyezni egymással. És ez az egyet akarásuk, biztos vagyok, hogy erőt jelentene az Európai Unióban, sőt meg merem kockáztatni, hogy az Unió minden államában bőven lennének olyan polgárok, akik mellénk, a „Négyek” mellé állnának!

Visszatérve a Dokumentációs Központhoz, kialakult körülötte egy olyan társaság, amely *az egymással beszélni tudó* – ez bizony fehér holló volt abban az időben, az ötvenes-hatvanas években –, *azonos elvekért aggódni tudó, a kultúrpolitika tévedéseivel azonosan szemben álló, sokféle nézeteik ellenére is közös utat kereső személyek kapcsolatát tette lehetővé.* Nagyon megfontoltan fogalmaztam meg e hosszúra sikerült mondatot, de azt akartam, hogy benne legyen minden fontos, ami meghatározta ezt a társaságot. Azt akartam nyomatékosá tenni, hogy itt világnézetileg

nagyon különböző emberek kapcsolódtak össze, de köztük ez a „másság”, mint ahogy ez normális emberek között lenni szokott, inkább segítette gondolkodásukat, gazdagította ítélőképességüket, tájékozódásukat kiszélesítette. Mindezeket akkor méltányoljuk igazán, ha tudjuk, hogy olyan korszakról van szó, amelynek hatalmi szervezete mindent megtett, hogy polarizálja a társadalmat, szétszakítsa a személyes kapcsolatokat, és ezzel ellehetetlenítsen minden olyan együttgondolkodást, amelyet nem irányíthat.

Ahogy ezt most leírom, megdöbbenve gondolok a jelenünkre, amikor minden erőszak nélkül, minden fenyegetettség nélkül, önként váltunk szemben állókká, olyanokká, akik csak azonos nézetűeknek adnak helyet az asztaluknál. Nekem, öregembernek ez lehetetlen, nem is tudom megtenni. Ha akkor volt erőm nem tenni, ma, amikor ehhez nem erő kell, így mondom, nincs ízlésem, hogy megtegyem. Ez nem azt jelenti, hogy nem tartozom valahová, hogy nem tudom, kire adjam a voksomat, ha választanom kell. De ma is szeretek együtt gondolkodni olyanokkal, akik más-keppen látják a világot, mint én. És hadd tegyem hozzá, hogy azért, mert másképpen látják a világot, igencsak szeretem elismerni képességeiket, támogatni értékes munkásságukat, és különösképpen szeretem azt a lehetőséget, hogy segítségükkel szélesebb perspektívában gondolkodhatom. De ez más téma. Most beszéljünk az akkori időkről.

Akkor is úgy láttam, mai is úgy látom, hogy hasznos és fontos volt az ilyen kis csoportok létezése. Ha nem is kaptunk nagy publicitást, de azért itt-ott hallottak rólunk, egyesületekben, művésztelepeken, nagyobb vidéki városok kulturális központjaiban megtartott előadásainkon. Emlékszem, hogy nemegyszer Pécsen – ahol sok kedves barátunk élt, többek között Martyn Ferenc – a városi színházat bérelték ki nekem vasárnap délelőttre. Telt ház volt, és én Van Goghról tartottam előadást, máskor Toulouse-Lautrecről, mindkét alkalommal egy-egy francia film bemutatásával kísérve. És apropót kaptam beszélni a művészet szabadságáról. Ennél aktuálisabb, illetve államilag igencsak „nemszeretem” téma akkoriban nemigen akadt a művészetek területén. Vagy említettem előzőleg már a Tokaji Művésztelepet. A Népművelési Intézet néhány munkatársának köszönhetően – kiemelhetem közülük a nemrég elhunyt Bánszky Pál személyét – tölthetünk ott minden évben egy-két napot, amely egy bűvópatakként létező kultúrpolitika, és egy megjelenésre nem számítható tudományos munka reprezentálására adott módot.

A példákat sorolhatnám, amelyek jelzik, miért tartom fontosnak akkori létezésünket, de végül is ki kell mondani: *változtatni a dolgokon semmit sem tudtunk, próbálkozásaink majdnem mindig magánügyek maradtak.* Emiatt nem kell bennünket sajnálni, mert éppen ez az, ami igazolja, hogy jó úton jártunk. Néha talán elértünk annyit, hogy

a nagy értékek, minden kemény támadás ellenére, átvészelhették a legnehezebb éveket. A művész és alkotása is életben maradt. Ez nem cinikus mondat. Az akkori valóság, sajnos az ellenkezőjének lehetőségét is magában hordozta.

Megkísérlem felidézni a személyeket, akik kapcsolódtak hozzánk, akik segítettek nekünk, akár mert barátok voltak, akár mert fontosnak tartották a létezésünket. Neveket kell felsorolnom, de reményem sincs arra, hogy megközelísem a teljességet. Nem tudom, kivel kezdjem. Lyka Károlyt már említettem, de ki kell emelnem Csók Istvánt is, akinek halála előtti utolsó kiállítását én nyitottam meg a Váci utcában lévő, róla elnevezett Galériában. Hozzákapcsolom Czóbel Bélát, akinek ugyanebben a Galériában rendeztem kiállítást, és a rendezés 1956. október 23-ára esett. Nagyon emlékszem: kora délután volt, beleméremültem a festmények elhelyezésébe, amikor valamiféle zajt hallottam a Galéria előtti térről. Kinézek, és látom, hogy egyetemisták gyülekeznek, mégpedig szép számmal. Egyszer csak oda kiált nekem a csoportból Ortutay Gyula: „Kata, jöjjön velünk, felvonulunk professzorok és hallgatók együtt a Bem-szoborhoz. Csatlakozzék hozzánk.” Azonnal bezártuk a Galériát, hogy majd este vagy holnap folytatjuk a munkát, telefonáltam munkatársaimnak a Dokumentációs Központba, hogy jöjjenek ők is. Megtudtam, hogy ők már elindultak értem. Így azután együtt, csatlakozva a bölcsészhallgatókhoz, mentünk a Bem térre, amire még visszatérek. A Czóbel-kiállítás,

mondanom sem kell, soha nem nyílt meg, bár a katalógusa elkészült. Ő kiutazott Párizsba, csak májusban jött haza. Amint erről értesültem, írtam neki, hogy személyesen viszem el hozzá a katalógusokat. Azonnal válaszolt. „Szt. Endre, 25/V 57. Igen tisztelt Asszonyom! Sorainak végtelen örültem, hírt hallani Önről. Jövő héten bármely nap, ha Önnek is megfelel, nem hagynám el Szt.endrét megfélelni. Képeket nem hoztam Párisból, vinni szoktam. Mindenről személyesen beszélhetünk. Várom megtisztelő látogatását. Kezeit csókolja, és köszönti Czóbel Béla.”

A harmadik, akit itt megemlítek, Ferenczy Noémi. Neki szintén a Csók Galériában volt utolsó kiállítása, amit én nyitottam meg. A kiállítás katalógusát Oelmacher Anna írta, és ezzel kapcsolatban hadd mondjam el a következőt. Felháborodva hívott fel Noémi, hogy nem igaz, amit Anna írt, miszerint ők a Ferenczy családban komoly zenei nevelést kaptak. Próbáltam megnyugtatni, hogy ez egyáltalán nem szégyen. „Nem arról van szó, hogy szégyen, hanem hogy nem igaz – válaszolta. – Egy alkalommal, amikor apánk (Ferenczy Károly) feljött Nagyváradról Pestre, Valér, Béni és én elvittük az Operába. A második felvonásnál megszólalt apánk: »Ezt a darabot már láttam. *Felismerem a díszleteket.*« Ennyit a mi zenei nevelésünkről.” Ha már megemlítettem Valért, akiről alig esik szó, hadd mondjam el, jó barátok voltunk. Gyakran látogattott meg, hogy megbeszéljük a történeteket, amiből megbeszélésre érdemes éppen elegendő akadt.

De visszatérve Noémihez, vele azonos háztömbben laktam. Így azután sűrűn felkerestük egymást. Két erdélyi, ha találkozik, biztosan túrós puliszkát főz. Tettük ezt mi is. Ha van, akit érdekel a puliszkafőzés, hadd említsem meg, mint sajátosságot, hogy Noémi főzés előtt megpirította egy kissé a kukoricadarát. Gyakran volt bedobva a postaládámba meghívó. Egyet meg is őriztem: „Meghívó. Ferenczy Noémi ünnepélyesen meghívja Dávid Katát 1956. VI. 1. péntek d. u. 6 órára egy csésze teára.” Ezek a beszélgetések érdekesek, felejthetetlenek és fontosak voltak. Beszélt a művészetéről, művészekről, véleményezte a világot. Nála találkoztam Alexander Bernát lányával, Révész-Alexander Magdával, aki művészet-történész volt, s aki Hollandiában élt, férje pedig a világhírű pszichológus, Révész Géza, az amszterdami Pszichológiai Intézet igazgatója volt. Örööm Magda kedves lapját, amit visszautazása után kaptam tőle, emlékezve a Pesten együtt töltött időre és egyúttal a Dokumentációs Központ-ra. Noémi lakását 1956. október 25-én lövés érte, ezért átköltözött hozzám. Nálam lakott, amíg be nem üvegezték a műterme összetört ablakát.

Erről az időről is sok kedves és sajátos emlékem maradt. Többször beszélt telefonon Bénivel, aki akkor már nagybeteg volt, és nemegyszer őt, Noémit hívták nálam vezető politikai személyek. Egyik alkalommal valamelyik Révai hívta fel, úgy emlékszem, nem az ismertebb József, hanem a Dezső, és közölte vele, hogy megalakult a Magyar Szocialista Munkáspárt, ahová várják Noé-

mit is. Ott álltam mellette, és hallottam, amit Révai mond neki. A válasz pedig ez volt: „Én? Dehogyan lépek be egy ilyen fasiszta pártba.” Noémi ugyanis a kommunista párt tagja volt, de '56 után nem volt hajlandó belépni. Én közben kézzel-lábbal integettem neki, hogy lehetőleg ne az én telefonomon fasisztázza le Kádárékat. Noémi nagyszerű és nagyon nehéz ember volt. Mindenesetre büszke vagyok a barátságára, és arra, hogy a Dokumentációs Központ barátai közé tartozott. A Képzőművész Szövetség elnökségi vagy választmányi ülésein mindig mellettem ült, és ha valaki el akart érni nála bármit, rajtam keresztül tette, mert akkor biztosra ment. Igen, boldogan gondolok a velem kapcsolatos barátságára.

De továbbra is a nagy „öregéknél” maradván, a Központ munkájának jelentős elismerője és mindannyiunk barátja volt Supka Géza. Magam külön is abban a megtiszteltetésben részesültem, hogy jó barátjának tartott, és én is barátomnak tarthatam őt, aki a magyarországi szabadkőművesek utolsó, itthon élő páholy mestere volt. Fel is vitt engem egy alkalommal a „páholy” székházába, a Podmaniczky utca és az Eötvös utca sarkán álló épületbe. Én nem emlékszem, de a lánya, a Dokumentációs Központban dolgozó, már fentebb említett Supka Manna szerint sokat vitatkoztam apjával a szabadkőművességről, mégpedig latinul. Én erre nem emlékszem, de nagyon valószínű, hogy ez vitatéma volt köztünk, tehát, „se non e vero ma ben trovato”. Azt tudom, hogy a jezsuitákról sokat beszélgettünk. Egyetértően, mert ő is

szerette, tisztelte, az európai kultúra szempontjából igen fontosnak tartotta a jezsuitákat. Haláláig tartott köztünk a barátság. Emlékszem egy farsangi esténkre, amikor ő ütötte a ritmust, és adta az éneket, míg én Manna férjével, Bényi László festőművésszel, közkívánatra az asztalon táncoltam. Micsoda emlék! Meglátogattam Géza bácsit, amikor halálos betegen már fölkelni sem igen tudott. És még akkor is volt kedves, szeretetteljes szava hozzám. Rajtam volt egy frissen varratott ruhám, egy világosszürke „zsák” ruha, amit derék alatt lazán fogott össze egy öv, olyan húszas évekbeli divat szerint. Nem mondom, furcsa volt, akkoriban ilyesmit nem hordtak. Szegénykém alig tudott mozdulni, de amikor az ágyához értem, felemelte a karját, rámutatott a ruhára, és csak ennyit mondott: „Ezt komolyan gondoltad???”

A Dokumentációs Központ, nem tudom, miért, sokakat vonzott, a 20. századi magyar művelődéstörténet sok jelentős személyiségét, akik munkájukkal, tanácsaikkal, összeköttetéseikkel vagy csupán azzal, hogy barátainknak mondták magukat, segítettek életben maradni abban a nem könnyű világban, vagy igyekeztek erőt adni saját sorsuk példájával, gondolataikkal, kiapadhatatlan humorukkal. Mi ott a Központban rajtuk keresztül megéltük a legfontosabbat: a szeretet, a barátság, a mások gondjaiban osztozás, a mindig és önzetlen segíteni akarás életet fenntartó erejét. És igyekeztünk mi is ugyanezt tenni a hozzánk kapcsolódók felé. Visszaidézem a barátainkat:

Tersánszky Józsi Jenő, Féja Géza, Szalatnyai József és felesége, Dénes Zsóka, Kassák Lajos, aki minden tudományos konferenciánkon aktívan vett részt. Vagy említsem a szívemhez annyira közelálló Szántó Tibort, aki a 70. születésnapomra készült emlékkönyvet tervezte, és maga is írt bele („*Ex invisibilibus visibilia...*”, i. m. 441. o.). Már nagybetegen ugyancsak ő tervezte, és ez lett élete utolsó munkája, a bibliai jelképeket bemutató kézikönyvet (*A teremtet világ misztériuma. Bibliai jelképek kézikönyve*. Szent István Társulat, Budapest, 2002). Hosszú évekig rendszeresen találkozhattam vele, és mikor már nagybeteg volt, minden héten Máté fiam vitte misére a tabáni Szent Katalin-templomba, ahol együtt voltunk. És erről jut eszembe, amit fontosnak tartok megörökíteni. Elmondta, hogy a bori lágerben neki és a szintén katolikus Radnóti Miklós-nak saját kérésükre megengedték, hogy néha vasárnap templomba mehessenek. Ilyenkor egy fegyveres katona kísérte őket.

De tovább a barátokról, sosem felejttem el Fenyő Miksa két fiát, a művészettörténész Ivánt és a restaurátor Györgyöt, akiknek révén apjukat is megismerhettem, meglátogatva őt lakásán, és akiknek már pusztán a barátsága is tekintélyt adott és segítséget jelentett a Dokumentációs Központnak. Ugyanígy Baktay Ervin is, aki nagyon gyakran benézett hozzánk. Emlékszem, 1956. október végén, november elején készült Indiába, amit a forradalom és különösen november 4-ike alaposan összekuszált. Bécsbe még

csak kijutott, de hogyan tovább? Nem ment a követségre, hanem úgy gondolta, egyenesen Nehru titkárságának telefonál, hiszen az elnöktől személyesen kapta a meghívást is, s majd tőlük megtudja, mihez tartsa magát. Elment a postára, és beállt a sorba, ahol magyarok ezrei tolongtak, hogy szerencsés Bécsbe érkezésükről hazatelefonáljanak az aggódtó otthon maradottaknak. Ervin várt a sorára. Előtte hívták Kisteleket, Érdet, Hajdúnánást, Jánosházát, Szatymazt, Zalalövőt stb. de végre rákerült a sor. „Kérem, kapcsolja Újdelhit, Nehru titkárságát.” És már meg is akarta adni a telefonszámot, amikor a telefonos kisasszony felháborodottan rászólt: „Uram, most nincs kedvem viccelődni.” Végül mégis rábeszélte az illetőt, úgyhogy tudott személyesen beszélni magával Nehruval, aki különgépet küldött érte. Mindezt hazajövele után mesélte el. Hadd említsem meg vele kapcsolatban, hogy amikor a fiamat vártam, azt mondta nekem, a születéskor pontosan jegyezzem fel a köldökszínórvágás idejét, el fogja készíteni a gyermek horoszkópját. Én ugyan megjegyeztem ezt az időpontot, de soha nem mondtam meg neki... mert nem mondtam meg neki. A dolog ugyanis nem egyezett a véleményemmel. Bár mindent szeretek tudni, de kíváncsiságom nem terjedt a horoszkóp által szolgáltatott adatokig.

Ide, kiemelt barátaimhoz kapcsolom a főrabbi Scheiber Sándort. Barátságunknak alapot az adott, ami szakmailag kapcsolt össze bennünket, de elindulása barátságunknak egy másik Sándor révén

vált lehetővé: Bálint Sándor, akiről már részletesen írtam az előző fejezetekben, a szakrális néprajz kiváló tudósa régi barátja volt Scheibernek és nekem is. Ez tette lehetővé, hogy kapcsolatba kerültem Scheiberrel, és az így induló szakmai barátság teljes emberi, igazi barátsággá lett.

Találkozásunk az ötvenes évek, amikor felkeresett, mert tudta, hogy tipológiával (typia theologia) foglalkozom, az ókeresztény művészetrel induló, majd a középkorban rendszerré kiépült e sajátos ikonográfiával, aminek tartalma egykor az Ó- és Újszövetség speciális kapcsolatának vizsgálata volt, amit csodálatos ábrázolásokban örökítettek meg. Ehhez kapcsolódtak többek között a Sámson-ábrázolások, amelyek különösebben érdekelték akkoriban Scheibert, és ezzel összefüggésben többször konzultáltunk egymással, hol ő kérdezett, hol én kérdeztem őt. Mindenesetre a tipológia lényegénél fogva állandósította a szakmai kapcsolatot. Sándor úgy vélte, hogy az én tipológiai kataszterem – amit jóval később publikáltam – az általa ismertek között talán a legteljesebb összegyűjtése a rendszerré formálódott tipológiai ábrázolásoknak. Közös munkánk nem volt, nem is terveztünk ilyesmit. Viszont ő lektorálta kis Chagall-könyvemet, amelynek megjelenését csak hosszas huzavona után engedélyezték, mert az illetékesek véleménye szerint zsidó, pláne haszid művészről könyvet megjelentetni nem kell a magyar népnek. Végül azzal a feltétellel engedélyezték, hogy az ajánlást „Férjem vészorkorokban meggyilkolt

szülei emlékére”, elhagyom. Ezt megtettem. Különben hadd írjam ide annak az embernek a nevét, akinek köszönhetem a könyv megjelenését, mert nem engedett a tiltásnak, kiharcolta az engedélyeztetést: Tömpe András volt, a Corvina Kiadó akkori igazgatója.

Scheiberhez kapcsolódásom, hozzá fűződő emlékeim közül néhányat meg kell említenem, mert a korszak jelentős személyiségei közé tartozott, és szerencsésnek mondhatom magam, hogy ismerhettem. Pontosan tudta mindennek a mélységét és értékét, kevesen voltak hozzá hasonlóak. Nem hagyták, hogy egyetemi tanár legyen, annak ellenére, hogy a szegedi egyetem két professzora, Bálint Sándor és Waldapfel Imre felterjesztették magántanári habilitációra. Az akadémiai nagydoktori címet is csak jóval később kapta meg. Ez az igazság: sem a Rákosi-, sem a Kádár-korszakban nem engedték érvényesülni a nemzetközi zsidóság kiemelkedő kutatóját, a magyar zsidóság háború utáni lelki újjáélesztőjét, a fő-rabbít, akinek millió külföldi kapcsolata volt. Külhonzól érkező meghívásait nem tudták megakadályozni, de akkor már az „enyhülés” időszakát éltük, amikor kiengedték Amerikába. Egy-szer nálam volt egy nagyobb társasággal ő is. Nem tudom, hogy jött szóba, de azt mondta, ha legközelebb Amerikába utazik, engem is magával visz. „Maga engem ne vigyen Amerikába, hanem vigyen a Szentföldre” – válaszoltam neki. „Oda én is szeretnék eljutni. De nem engednek ki” – mondta erre. Mit ad Isten, néhány év múlva,

1984-ben, együtt utazhattunk ki Izraelbe. De erről egy másik fejezetben kell megemlékezni. Fekete bárány volt, hiszen nemcsak összefogta a magyar zsidókat, hanem megszervezte budapesti központtal a szocialista országok rabbiképzését. Figyelték minden lépését azért is, mert zsidó volt, azért is, mert külföldön elismert tudós volt, mert nagy tekintélye volt itthon, és fél gesztust sem tett a rendszernek. Soha nem mondta, hogy fáj neki az itthoni mellőzöttség. A világ számos országában professzori tanszéket ajánlottak neki, amiket rendre visszautasított. Próbáltam megérteni, miért makacsolja meg magát. Rá is kérdeztem. Azt mondta: „Arany János nyelvét nem tudnám itt hagyni.” 1969-ben meghívott széderestére a Rabbiképzőbe, mert jubileumi év volt, huszonöt éve volt az utolsó rabságban, üldözésben megtartott Húsvét. Három hosszú asztalnál legalább százan lehettünk. Mint a Rabbiképző igazgató főrabija, Sándor vezette az estét. Beszédében megemléltette, hogy az egyiptomi éjszakan Izrael gyermekeit hogyan mentette meg vérével a Mindenható parancsára leölt bárány, és hogyan lett ebből a bárányból a keresztényeknél Krisztus-jelkép. Rögtön ezután hozzátette: „Erről a köztünk lévő Dávid Katalin tudna beszélni részletesen, hiszen ő ezzel foglalkozik.” Ezzel utalt tipológiai kutatásaimra. Természetes, hogy én egy szót sem szóltam, de jólesett a kedves gesztusa.

Még egy felejtethetetlen hozzám kapcsolódó ki-jelentéséről meg kell emlékezni. Társaságban

voltunk együtt, s már nem tudom, milyen apropóból kinyilvánította, hogy mennyire nem szereti a vegyes, keresztény-zsidó házasságokat. Ránéztem, és azt mondtam neki: „Sándor, miket beszélt maga itt előttem, amikor pedig pontosan tudja, hogy a férjem zsidó, én pedig keresztény vagyok?” Sosem felejttem el a válaszát: „Maga kivétel. Tudja, miért? Mert maga tényleg hisz a Jóistenben.” A belőle sugárzó lelkeség az, ami igazán maradandó, el nem halványuló emlékem vele kapcsolatban. Olyan kevesen ismerték igazából. Ezerszer elmondták: tudós volt, annyit írt, mint azt hiszem, senki ebben a Kárpát-medencében, és minden egyes írása érték. Ha éppen nem írt, akkor kutatott, ha nem kutatott, akkor olvasott, ha nem olvasott, akkor előadást tartott. Mindenre jutott ideje, ami lelki, szellemi fontossággal bír az emberek javára. Elképzelni sem tudom, hogy mikor aludt.

A barátok külön csoportját jelentették azok, akik a Fészek Klub állandó vendégei voltak. Eleinte ugyanis a Képzőművész Szövetségnek, amelynek, mint említettem, Rabinovszky Máriusz akaratából egyik alapító tagja voltam, a Fészek Klubban volt a székhelye. Munkaidő után szinte naponta odamentem. Ekkor kerültem barátságba a Dokumentációs Központot pótolhatatlan intézménynek tartó Szervánszky Endrével, akinek a felesége a Szövetség hivatalvezetője volt. Csodálatos házaspár volt ez a két ember, és a beszélgetések Bandival, nemegyszer a Jóistennel, gyönyörű emlékeim közé tartoznak. Ő kom-

munista párttag volt, de hívő ember. Valakitől azonban megtudta, hogy Rákosi pártja nem nézi jó szemmel a hitet. Ez egy késő este történt, azonnal fogta magát, és bement a pártközpontba, ami emlékeim szerint az Akadémia utcában volt. Már csak egy vezetőt talált bent, Szőnyi Tibort, akit jól ismert, és aki később a Rajk-per egyik áldozata lett. Bandi vele közölte, hogy sajnálja, de csak most értesült arról, hogy istenhívő nem lehet párttag. Márpedig ő hisz a Jóistenben, ezen változtatni sem fog, így tehát bejelenti most hivatalosan, hogy kilép a pártból. Szervánszky Endre ilyen ember volt. A képzőművészekről nem írok részletesen, mert természetes, hogy itt a Fészek Klubban a korszak szinte minden képzőművészeivel és iparművészeivel megismerkedhettem, hiszen valamennyi megfordult ott, egyszer még Koszta Józseffel is találkoztam. A nem képzőművészek közül hadd említsem meg Alfonzót és Szép Ernőt. Mindkettőjükre szeretettel gondolok vissza. És Szép Ernőnél még az is szerepet játszik, hogy férjem nagymamájának volt a sógora. És külön emelem ki Mihály (Mauthner) Andrást, akit nagyon szerettem, akivel sokat beszélgettünk. Azonban egypár nevet mégis felsorolok a képzőművészek közül is. Ugyanis néhány levelezőlap van előttem az '50-es évek közepéből, amikor először fordult elő, hogy a művészeknek engedélyeztek csoportosan Nyugatra utazást. Erről az útjukról írtak nekem. Most csak a neveket sorolom fel, mert ők kivétel nélkül a Dokumentációs Központ körébe tartoztak: Fónyi Géza,

Szentiványi Lulu (Lajos), Kádár György, Bencze László, Feledy Gyula, Csernus Tibor, Reich Károly, Imre István, Domanovszky Endre, Somogyi József. Szeretettel említem meg Somogyival kapcsolatban, hogy az *Anyaság* című köztéri szobrában engem és fiamat örökített meg. És itt emlékezem Ék Sándorra is, akitől a Szovjetunióból kaptam levelet, amelyben gratulált az akkor megszületett fiamhoz, akinek ajándékba hozott orosz népművészeti, festett fából készült, egymásba rakható babákat. Ha jól emlékszem, „matrjoskababa” volt a neve. Ebből a felsorolásból nem szabad kihagynom Bortnyik Sándort, a Bauhaus egyik jeles magyar tagját, aki személyemnek szóló segítségével a legnehezebb időkben adott támogatást. Ugyanis Rabinovszky Máriusz, a Képzőművészeti Akadémia művészettörténész-professzora engem akart helyettesének felkérni, amikor 1952-ben, nem sokkal halála előtt, betegsége miatt nem taníthatott. Ehhez azonban az Akadémia rektorának, Bortnyiknak engedélyére volt szükség. Ő ezt megadta, hangsúlyozva, hogy örül, ha részt veszek a művészettörténeti képzésben. Nekem, akkor kezdő kutatónak és rajtam keresztül a Dokumentációs Központnak nagy segítséget jelentett ez.

Az említettek mellett voltak többen olyanok, akikkel „életfogytig tartó” barátságot köthettem, vagy akikkel a kapcsolatom elmélyültebb, gondolatokat és gondokat megosztó volt. Az első, akit megemlítek, az Európai Iskola legyen, mert már egyetemi éveim alatt „felfedeztem” magam-

nak ezt a csodálatos művészcsoporthoz. Nem feladatom itt értékelni munkásságukat, hogy mit jelentettek a modern magyar művészet történetében, a modern magyar kultúra és gondolkodás kialakításában, és mit jelentett értékteremtő erejük. Ünnepe volt minden kiállításuk, mert kaput nyitottak a világ felé. Ez a „kapunyitás” borzalmas közhely, amint leírtam, azonnal észrevettem. De nem javítottam ki, mert találkozásunkkor ez volt a tőlük kapott élményem lényege. Ez volt az igazi nagy felfedezésem, hogy bármennyire elzárt világot okozott itt a háború, éltek művészek, akik tudták, felismerték, történelem adta társtalanságukban is megteremtették az egyetemes újat. És kell tudni róluk, hogy *a háború utáni Európában az első iskolateremtő csoport a magyar Európai Iskola volt.* Ez a tény önmagában elegendő arra, hogy az egyetemes művészettörténeti kutatás kiemelten emlékezzék meg róla. Ha volt a modern magyar kultúrának olyan pillanata, amire büszkének kell legyünk, az többek között az induló Európai Iskola. Emlékszem, milyen „meghatottan” léptem be az Andrassy úti kis boltba, ahova Bálint Sándor vitt el egyik közös budapesti utunk alkalmával, ahogy erre már utaltam egy előző fejezetben, és milyen boldog voltam, hogy találkozhattam, beszélgethettem Pán Imrével, aki sorra mutatta nekünk a kis kiadványokat, bennük egy új kultúra szellemi programjával. Amikor 1948-ban Pestre költöztem, Imre meghívott magukhoz Dorozsmai utcai házukba, ahol megismerkedtem feleségével, Hauswirth Magdával,

testvérével, Mezei Árpáddal, Kállai Ernővel, alias nomine Ubul, és sorban a művészekkel, akikkel barátságot kötöttem. Barátságom végigkísérte életüket, és ezt a barátságot kivétel nélkül – ahogy ezt mondani szokták – a halál szakította meg. Mert nem sérült meg a számukra nagyon nehéz, reményt nem nyújtó, sokuknak a mindennapi megélhetést is alig biztosító Rákosi-érában, nem szünetelt akkor sem, amikor 1956 után egyikük-másikuk végre külföldre mehetett.

Barátságuk csodálatos értékének tartom, és erre máig büszke vagyok: megtiszteltek azzal, hogy a félreállítottságukból, a perifériára szorítottságukból, nemcsak minden hivatalos, hanem minden társadalmi elismerés megtagadásából adódó gondjaikat megosztották velem. És szeretetük jele volt, hogy csatlakoztak a Dokumentációs Központ barátaihoz. Bálint Bandiról és feleségéről hadd mondjam el, hogy sokszor mentem hozzájuk Németh Lajossal vagy akár egyedül Rottenbiller utcai lakásukba. A legkisebb szoba jutott a ház urának, hiszen a többi a gyerekek foglalták le. Minden érkezésünkön első utunk ebbe a kis szobába vezetett, és Bandi sorra mutatta a grafikákat, a szebbnél szebb festményeket. Mert minden nehézség, minden lehetetlenség, minden gond, minden testi-lelki baj – hiszen akadt bőven ezekből is – ellenére dolgozott. Aztán eljött Párizs, és megszületett a modern művészetnek talán legszebb Biblia-kiadása, amit így ismert meg a világ: Bálint-Biblia. Erre a Bibliára mondta a katolikus Nobel-díjas író, François

Mauriac: „Olyan, mint egy katedrális, amit Bálint Endre festett ki.” Ott elérte, végre elérte, hogy megismerjék, hogy tiszteljék, hogy művei nemzetközi értéket jelentsenek. Aztán hazajött, és módot kaptam arra, hogy a magyar szakrális művészet történetét bemutató első kiállításomon Bibliájának legjelentősebb illusztrációit itthon elsőként bemutathassam. Boldog voltam, hogy MS Mester alkotásai mellé, a Suky-kehely, a Mátyás-kálvária mellé emelhettem a Bálint-Biblia lapjait. És ott vannak a többiek, Korniss Dezső, Anna Margit, Ország Lili, a velük tartott, éjszaka nyúló beszélgetések felejthetetlenek. Nem is szólva drága unokabátyámról, Barcsay Jenőről. Barátsága, szeretete, segítsége csodálatos volt. Bármilyen hihetetlen, éppen ő volt az, aki kioktatta fiamat, hogy az egyetemre történt felvétele utáni egyéves katonai szolgálatkor hogyan kell „katonásan” viselkedni.

Az Európai Iskolához kapcsoltan említtem meg Vilt Tibort és feleségét, a zseniális Schaár Erzsébetet, akik sokszor tértek be „vigasztalódni” a Dokumentációs Központba. Vigasztalódást a beszélgetés jelentett. De folytatva a barátok sorát: Domanovszky Endre, Somogyi József, a Népstadion kiváló építész, Dávid Károly. Beutaztam velük az országot, mert segítséget, támogatást jelentett a vidéken élő művészek, művészettörténészek, muzeológusok, régészek számára, ha ott vidéken a hivatalosak füle hallatára melléjük álltunk, és ezzel segítettük a kortárs művészetet és a múlt értékeit menteni akaró terveiket. Mert az

igazság elismerése a szocialista Magyarországon attól függött, hogy ki mondja. Se előtte, se utána nem éltem meg olyan sznob világot, mint akkor. Igen, „így éltünk Pannóniában”.

És erről a mondatról természetes, hogy Bernáth Aurél jut eszembe, hiszen az ő könyvének címe volt ez az idézőjelbe tett három szó. Bernáthot különlegesen szerettem. Milyen kevesen tudják, én pedig tanúsíthatom, hogy ez a zárkózott ember mennyi mindent megtett azért, hogy segítsen valamelyik fiatal, rászoruló pályatársán, de úgy, hogy véletlenül se tudja senki, miszerint ő áll a segítség mögött. Őrzöm azt a levelét, amelyet 1955 októberében kaptam tőle. Akkor én zsűrielnök voltam a Képzőművészeti Lektorátuson, és így volt is szavam, hogy kitől vásároljunk. Egy Bíró Ilona nevű volt tanítványa érdekében fordult hozzám, aki vidéken élt, beteg szüleit ápolva, és természetesen eltartva őket. Amikor a levelet kaptam, egy Sárospatakon rendezett megyei kiállításra bevették a munkáit, így mód adódott arra, hogy vásároljon tőle a lektorátus. Ezért írt nekem Bernáth, kérve arra, hogy vegyünk képet Bíró Ilonától. Ez egy a sok közül. Számtalanszor segített sok rászorulón, bajba jutotton. Nem lehetett hozzá úgy fordulni, hogy ne találjon módot a segítségre. És tette ezt olyan észrevétlenül, hogy a segítséget kapó nem is nagyon tudta, kinek köszönheti problémája megoldását. Mert ilyen ember volt. Nem tudom, de azt hiszem, nagyon zavarta volna, ha publikussá válik az a jószág, ami másokon segített. Hogy is van a mon-

dás? Ne tudja a bal kezéd, mit tesz a jobb. Még egyszer mondom: mert ilyen ember volt. Ezt a zárkózottságát, szerénységét nagyon félreértették. Gőgnek minősítették. Hát ki ne tudna a ráragasztott gúnynévről: „Van Gőg”. És a humora, amellyel annyi kedves percet szerzett nekem. Nem egy történetet vagy inkább mozzanatot mondhatnék, de most csak egyetlen levelét idézem, amiben az én 1975. november 13-án, 80. születésnapjára küldött köszöntésemre válaszolt. „1975 – XI. 15. Kedves (régóta kedves) Katalin nagyon köszönöm a kedves táviratot majdnem százéves évfordulóm alkalmából... Kézcsókkal (az »öleli«-t nem mertem írni, mert férj van jelen) Őt is üdvözlöm. Híve: Aurél.”

Ne csodálkozzék senki, hogy nem a művész zsenialitásáról írok. Írtam róla könyvet is, tanulmányt is, és munkásságának nagyságát bőven részletezték nálam avatottabbak. Mindenkinek tudnia kell, hogy a 20. századi európai és ezen belül a magyar festészet egyik legzseniálisabb koloristájáról van szó, aki ő volt. De én most nem a művésről emlékezek, hanem az emberről, arról a nagyszerű személyiségről, akit én ismerhettem meg. Amikor kihallgatásra behívtak a Gyorskocsi utcába – amiről soha nem lehetett tudni, hogy onnan ki is jön az ember –, Aurélék előtte való hétvégén kivittek magukhoz gödi nyaralójukba. Ez több volt akkor, mint egy vigasztaló gesztus. Ez állásfoglalás volt, kiállás mellettem, nyilvános reprezentálása a barátságunknak. Pedig akkoriban inkább az volt a szokás, hogy ha

megláttak az ismerősök egy ilyen embert, mint akkor én voltam, jobbnak tűnt átmenni az utca másik oldalára, mert így köszönni sem kellett az illetőnek. Ezt csak azért említem meg, mert ilyen dolgokat tudni egy emberről, mindennél fontosabb. Ezek az igazán feljegyzésre méltó mozzanatai az életnek. Közös háztömbben laktunk, ami mindennapos találkozást tett lehetővé, és ebből adódóan, előfordult, hogy felugrott hozzám. Ami azonban kötöttségünk legalapvetőbb, legerősebb szálát jelentette, lánya, Marili volt, aki nálam, a Dokumentációs Központban dolgozott. Aurél életének, szívének, ambícióinak, művészetének központjában ő állt, ez az érzékeny, tehetséges tudós művészettörténész, jóságot, szeretetet sugárzó, megbízható barát. Egy olyan ember az életben, akiről senki nem tudott rosszat mondani. Ki merem mondani, hogy Marili máig egyik csodája valóságunknak.

Mint mondtam, nálam dolgozott, és ez a tény erős alapja volt Aurél és az én barátságomnak. Ahogy említettem, azonos háztömbben laktunk, így azután reggelenként gyakorta megittunk Auréllal egy kávé a Luxorban. Szinte órára rendszeresen történt ez abban az időben, amikor az akkori pártközpontban dolgozott a *Munkásállam* című seccóján. Mindennap beszámolt arról, hogyan halad, és volt, hogy bevitt magával, megmutatni az elkészült részleteket. Egyik nap ezzel kezdte: „Tegnap ráfestettem a képre Nagy Imrét. Gondolja, hogy baj lesz belőle?” „Gondolom!” – mondtam én, és másnap a következőkkel

fogadott. „Megoldottam a kérdést. Leszedtem róla a cvikkerét.” Aki nem látta a művet, máig úgy beszél róla, mint Kádár apoteózisáról. Pedig ugyancsak nem erről van szó. Kádár a kép felső bal sarkában látható, úgy elhelyezve, hogy a felső rész fő témája, a szónokot hallgató közönség, akiket barátokról, ismerősökről portrészzerűen festett meg, hátat fordítanak neki. Kádár pedig, minden megfestett eseményből, történelemből kiszorítva, léptékben lekicsinyítve sakkozik, mellette, a játékot figyelve, Aczél áll. Ennyi. A háttér a Duna budai oldala Pestről nézve, és ennek uralkodó motívumai a templomok. Könyvet is írtam a falképről, amire különben Aczél kért meg, de én örömmel vállaltam. Mert ez a mű öregkori szintézis, egybefoglalója annak a festői világnak, amit Bernáth teremtett meg, és ez igazi művészettörténeti csemegévé teszi.

Itt kell megemlítenem a következőket, annak ellenére, hogy csak évtizedek múlva fog megtörténni. A rendszerváltás után vagyunk. Nem tudom, miért, de sokan nyúzták akkoriban Antall Józsefet, az új parlament tagjai közül a hangadók, hogy el kell távolítani a képet a falról. Ez szerencsére nem történt meg, de mindenesetre eléje raktak egy hatalmas, a teljes seccót eltakaró borítást. Így volt ez évekig, amíg valakinek újra eszébe nem jutott az általa még csak nem is látott alkotás eltávolítása. Azonban ennek az alkotásnak, úgy látszik, külön őrangyala van, mert most sem rontottak neki egyből. „Kérdezzük meg a szakembereket” – vetette fel valaki, és szerencsé-

re engem választottak tanácsadónak, hiszen, mint említettem, én írtam róla könyvet. Összehívtak a helyszínre egy művészettörténészekből és politikusokból álló bizottságot, és én, mint a téma előadója – támogatva a kollégáktól – kifejtettem szakmai és politikai véleményemet, aminek lényege volt, hogy „hungaricumot” nem pusztítunk. Ennek az eredménye ma is látható. Nemcsak életben maradt a falkép, hanem ma már mindenki láthatja, mert a művet nem, de az őt takaró borítást végre eltávolították.

Visszatérve a Dokumentációs Központ baráti köréhez, Kondor Béláról kell megemlékezni, ami kissé szubjektív lesz, mert a Központhoz kapcsolódása tulajdonképpen a Németh Lajoshoz és a hozzám fűződő barátságát jelentette, illetve rajtunk keresztül realizálódott. Sokszor beszéltem már arról, hogy a Képzőművészeti Akadémia 1956-os évi diplomamunka védésén – jó néhány hónappal a forradalom előtt – ismerkedtünk meg egymással, ahol én a később fiatalon elhunyt Domanovszky-tanítvány, a kiemelkedő tehetségű Zilahy Györgynek, a híres Tokaji Művésztelep egyik alapító mesterének opponense voltam. Kondor művészetével tehát első alkalommal itt találkoztam, és meglepett az a hangvétel, ahogyan ő bemutatta diplomamunkáját, egy rézkarcsorozatot. Meglepett, mert elsősorban a fiataloktól hozzászoktunk a zsdanovi művészetszemlélethez, amelynek egyetlen kritériuma, és így az értékelés kizárólagos szempontja a szocialista realizmus jegyeinek kiemelése volt.

Ezzel szemben Kondor beszélt az általa követett technikáról, a rézkarctechnika történetéről, kiemelten Dürerről, arról, hogy az embernek hogyan kell tanulmányoznia a régi nagyokat, hogyan kötelességünk tanulni tőlük. Valójában részletesen bevezetett bennünket a műfaj technikai sajátágaiba, felidézve elvégzett munkájának minden fázisát. Lenyűgöző volt. Három mestere ült melletttem, akik tanították, megvédték az őt már akkor, a főiskolai évek alatt ért támadásoktól, és egész életükben barátaik maradtak: Barcsay Jenő, Kmetty János és Koffán Károly. Emlékszem, milyen büszkék voltak. Lehetek is jogosan, mert hármuk fellépésének volt köszönhető, hogy Kondor elvégezhetette a főiskolát, pedig eltávolítása napirendre került. Ekkor ők hárman maguk mellé vették saját tanítványukként, és ezzel szinte lehetetlenné tették a kizárását. Itt és ekkor ismerkedtünk meg egymással, és kezdődött a barátságunk. Erősítette ezt az is, hogy függetlenül tőle kerültem kapcsolatba a szobrásznövendék Kaufmann Ágotával, aki rólam a főiskolai műteremben portrét mintázott. Nagy szerelem volt Béla és Ágota között, s amint a főiskolai évek lezárultak, összeházasodtak. A Kaufmann szülők ezzel egy időben kivándorló útlevelet kaptak, és átköltöztek Bécsbe, így a fiatalok megkapták Pozsonyi úti lakásukat. De nem sokáig maradtak ott, mert Bélának a Képzőművészeti Alap kiutalta a Bécsi utcai műteremlakást, ahol haláláig élt és dolgozott, s ami ezzel egyik kiemelt, de egyúttal a hivatalos hatóságoktól alaposan megfigyelt hely

lett. Béla ekkor megkért engem és Pilinszky Jánost, hogy amikor időnk engedi, menjünk fel hozzá, mert szeretné, ha modelljei lennénk. Így történt.

Ez a modellkedés azonban, a szó megszokott értelmében nem igazán volt az. Előfordult ritkán az is, hogy bennünket festett, de inkább az együttgondolkodásunkra volt szüksége. Beszélgettünk mindenről, mégpedig olyan dolgokról, ami annak idején egy társaságban nem volt téma. Esett szó szakmáról is, de elsősorban a lélek dolgairól, a boldogságról, a dolgok értelméről, az értékkeresésről. Közben dolgozott. És sok-sok kép született, amelyekre azt kell mondjam, hogy nem én, hanem a szavak voltak a modell. Mégis van egy kép, amelyikkel csak halála után találkoztam, nem tudtam létezéséről. Az OTP Nádor utcai épületében megrendezett kamara-émlékiállításon szerepelt, és ketten vagyunk rajta, Pilinszky meg én. Én ülök, János meg mellettem áll. Nem tudom, mikor készült, de az biztos, hogy egyikünk sem volt jelen, amikor festette. Szóval érdekes élmény volt ez a modellszerep. Kevesen tudják, hogy milyen mélyen gondolkodó ember volt Béla, bár akik ismerik a verseit, azok számára ezek a versek nagyon világosan megfogalmazzák lelkeségét, ha már a képek még erőteljesebb szellemiségéből nem képesek meglátni az alkotójukban rejtőző csodákat. Nekem meg Pilinszkynek szerencsénk volt, hogy velünk akarta megbeszélni önmagát. Soha nem éltem vissza ezekkel a beszélgetésekkel, ahogy János

sem. Mert tiszteltük azt, ami egyénisége lényegéhez tartozott, az önmotogató teljes hiányát, és tiszteltük, ami sorsa lett, a magányosságát. Nagy baráti kör vette körül, legtöbbjük őszinte szeretettel és tisztelettel iránta. De semmi nem tudta feloldani a magányt.

Emlékszem első kiállítására, a Fényes Adolf Teremben. Jelen voltam a művek kiválogatásánál, a rendezésnél. Mindent ő maga csinált. Egy ikonosztáziont állított össze kisebb alakú képeiből, ahol megjelenítette a teremtett világot, égieket, földieket, angyalokat, szenteket és bennünket, embereket. Nagyszerű volt az anyag. Sose felejttem el, a kiállítás megnyitásakor sor állt a Rákóczi úton, a Fényes Adolf Teremtől majdnem a körútig. Mert mindenki, aki törődött a művészettel, érezte, hogy Kondor valami sajátosan új szellemiséget képvisel, és tanúi akartak lenni az első jelentkezésnek. Ma is emlékszem, ahogy ez a sok ember hatott rám: boldog voltam és furcsa módon meghatott. Pedig már a rendezés idején jelentkeztek a „gondok”. Megjelent a Művelődésügyi Minisztérium Aradi Nóra által vezetett képzőművészeti önálló osztályának kiküldötte, úgy emlékszem, Lehocz Mária, és a már szinte elrendezett alkotásokat végigtekintve, közölte az utasítást, hogy az anyagból melyek azok a képek, amelyek nem szerepelhetnek a tárlaton, tehát le kell szedni a falról. A párbeszéd közte és Kondor között kb. a következő volt: „Ezek maradnak, nem szedem le.” „Kondor elvtárs, ezek vallásos képek.” „Én is vallásos vagyok, elvtársnő.” „De

a nép!” „Az is vallásos” – így Kondor. Szóval, sikertelen volt a minisztérium próbálkozása. De lett is következménye.

Két héttel a nyitás után Aczél György személyesen jött a kiállításra, és kiadta az ukázt, a kiállítást azonnal, tehát idő előtt be kell zárni. Ez meg is történt. De minden erőszakoskodás hiába volt, jöttek sorban a kiállítások, amelyeket mindig Pilinszky nyitott meg. Kivétel a Múcsarnokban rendezett tárlat volt, amelyre csak a szöveget küldte el, nem tudott eljönni személyesen. Minden kiállítására úgy emlékszem vissza, mint a szakma igazi ünnepére. Én pedig láthattam az embert a műtermében, ismertem gondolatait, amelyeket megosztott velem, ismertem gondjait, egészségbelit, a magánéletét érintőt, az alkotómunka örömeit, boldogságát és egyben a velejáró lelki feszültségeket. Beszélt az álmairól, amelyek megérintették az alkotások ikonográfiáját is. Ezek a találkozások reggel és délelőtt voltak. Ilyenkor soha nem ivott. Ezt azért mondom, mert az az élettempó, amely kellett egy ilyen erejű oeuvre megteremtéséhez, hatalmas energiát követelt tőle, és természetesen állandósult feszültséggel terhelte meg. Értettem az alkohol fizikumot oldó szükségét. A nap az Építőművészek Szövetsége székházában lévő Építészpincében fejeződött be, ahol még egyszer találkoztunk. Itt sokan voltunk barátok, művészkollégák, és természetesen a hiátusból „megfigyelők”. Én mindig korábban eljöttem. Ő általában tíz óra körül volt ott. Akkor rendszerint úgy ment haza, hogy

előbb felszaladt hozzánk, szinte csak pár percre. Leült, alig szólt valamit, majd vette a kabátját, és hazament. Egy ilyen alkalomkor, elmenetelekor, odaszólt nekem: „Hagytam egy képet a konyhában a fridsideren.” Ez ma is fő mű nálam, a *Két szent*, amelyik címlapja lett a *Bibliai jelképek kézikönyve* című könyvemnek.

A hivatallal való kapcsolatát jól jellemzi a következő eset. Egyik nap Aradi Nóra azt mondta neki, hogy a legjobb lenne, ha elhagyná Béla az országot, kapna útlevelet. Ezek szerint itthonlétét nem tartották szükségesnek, sőt! Ez Bélát rettenetesen felháborította, úgyhogy délután, Németh Lajossal betérve a Galamb utcai „100 éves”-be, elpanaszolta ezt a förtelmes méltánytalanságot. Közben észrevették, hogy az egyik kisebb teremben összejevetelt tart az *Új Írás* szerkesztősége, Pándival az élen, és vendégként köztük van Aczél György is. Aczél korábban otthagya a társaságot, és kifelé menet, meglátva Bélát és Lajost, odament hozzájuk. Szerintem ez kedves gesztus volt tőle. Csakhogy Béla addigra már éppen eleget ivott, így azután a következő szavakkal fogadta Aczélt: „Ide figyeljen, Miniszter! Ma délelőtt a maga nem mondom meg, milyen (de megmondta) főosztályvezetőnője azt mondta nekem, hogy útlevelet kapok, csak hagyjam el az országot. Szerintem inkább ő hagyja el, jobb lenne az országnak!” A beszélgetésből én csak ennyit tudok, ugyanis másnap reggel a Dokumentációs Központba beérve, ezzel az esettel fogadott Németh Lajos, beszámolva a fentiekről. Az én

szobámban ültünk, s alighogy befejezte a történeteket, megszólalt a telefonom. Felvettem, Aczél György hívott. „Katalin – mondta –, én tegnap délután egy kocsmában voltam, ahol a maga két barátjával találkoztam. Volt szerencsém ülni köztörvényesek között a börtönben, de ott sem beszéltek olyan hangon, ahogy tegnap az egyik barátja velem. Nem tudom, mit szólna hozzá, ha tudná a szöveget is.” Nagyon zavarba jöttem, mivel mintegy öt perce tudtam az ominózus szöveget, de csak azt válaszoltam. „Azt mondanám, hogy nem kell kocsmába járni.” Ennyi volt.

Észembe jut Sarkadi Imre tragikus halála. Volt egy kisebb társaság akkor este Kondoréknál, köztük Sarkadi Imre, tudtom szerint még B. Nagy László, talán Szabó István az építész, és nem tudom, még ki. Sarkadiról tudott volt, hogy nagyon tetszett neki Ágota, amin nem lehet csodálkozni, hiszen sokaknak tetszett, mert nagyon szép jelenség volt. Késő este indultak hazafelé együtt mind. Béla ezt meg sem várta, elvonult a műterem végéből nyíló kis szobájába, mert másnap korán akarta kezdeni a munkát, és fáradt volt. A tragédia hiteles története pedig a következő. Rengeteget ittak, úgy tudom, hogy Imre majd egy üveg konyakot, de a többiek is éppen eleget. Béla már bőven aludt, amikor felszedelőzködtek. Ágota kikísérte őket az előszobába, amikor Imre kijelentette, hogy nem tudom, mit, bent felejtett. A többiek, elmerülten beszélgetve a kijárat ajtó előtt várták, ahonnan be lehetett látni egyenesen oda, ahol a társaság előzőleg ült, a műterem egyik

nyitott ablaka előtt. Imre bement, magához vette, amiért visszament, majd felült az ablakpárkányra és kilépett rajta. A rá várók csak a kiáltását hallották, amikor berohantak, de Imre addigra lezuhant az utcára. Másnap korán reggel bejött Béla a Dokumentációs Központba, és Németh Lajosnak és nekem elmesélte a történeteket, az iszonyatos megrázkódtatást, hogyan keltették fel őt a borzalmas hírrel a többiek, az ezt követő rendőri kihallgatást stb. És magával hozta Sarkadinak éppen aznap reggel megjelent A gyáva című novelláját, ami Ágotához kapcsolódott. Szóval rettenetes napok következtek, a barát feletti gyásszal és rendőrségi zaklatásokkal kísérve.

Furcsa és alig érthető volt idegenek számára Ágota és Béla házassága. Én sok mindent láttam, azt is, hogy ezek ketten sem egymással, sem egymás nélkül nem tudnak meglenni. Béla festés közben beszélt velem erről, és mondandójának a lényege az volt, mindkettőjüknek okosodni kellene ahhoz, hogy ez a dolog valahogyan működjék. Egy idő után várható volt a válás. Ágota ekkor kiutazott a szüleihez, akik lakást vettek neki valahol München körül. Béla pedig újra megnősült. Előtte felhozta hozzám a leendő feleségét bemutatni. Amint beléptek, azzal kezdtem, hogy itt egy dolog biztosan tilos, Ágotáról bármi rosszszat mondani. Sose felejttem el Béla rövid válaszat: „Ezért jöttünk ide.” Ez a házasság sem működött sokáig. Szétmentek, de pontosan nem tudom, hogy el is váltak, vagy végül mi és hogyan történt. Ágota néha felhívott, hogy kérdez-

zem meg Bélát, jöhet-e Pestre. Közvetítettem közöttük, és Ágota ilyenkor hazalátogatott. Béla felváltva élt Pesten és Szentendrén, majd a kecskeméti művésztelepen. Három nagy méretű képét áthozta hozzám: a *Pléh Krisztust*, a csodálatos hatalmas *Ítélező angyalt* és a *Bukást*. Ezek haláláig nálam voltak.

Egy alkalommal felhívott telefonon a következőkkel: „Patkó Imre meg akarja venni a *Pléh Krisztust*. Közöltem vele, hogy ez Dávid Kataliné, ha netán jelentkezik, ne adja el.” Nem jelentkezett, és különben sem adhattam volna el, mert nem volt az enyém. Csupán nálam tartotta őket, és milyen szép évek voltak, ezekkel együtt élni. De halála után azonnal visszaszállítottam mind a hármat.

El kell mondanom a halálát is. Este tíz óra körül volt, amikor megszólalt a telefonom. Németh Lajos hívott: „Itt vagyok Bélánál. Meghalt.” Nem tudtam megszólalni. Néma volt a telefon, nem tudom, meddig, mert egyszerűen képtelen voltam megszólalni, mikor végre ennyit mondtam: „Értesítem Molnár Editet, hogy menjen fel korán reggel, fényképezze le, és felhívom Rózsa Gyulát, írjon valamit a holnap reggeli *Népszabadság*-ba.” Ez meg is történt. Edit valóban fel is ment reggel a műterembe, és akkor készítette el azt a megható sorozatot, amely Béla koporsós elszállítását ábrázolja. Ugyancsak szoltam sógoromnak, Domonkos Enőrének is, aki gyönyörű felvételeket készített a műteremről, külön az ablakokról, amelyekre Béla rárajzolt. Gyula pedig szép meg-

emlékezéssel búcsúztatta el Kondort. A temetésről is valamit. Összeültünk barátok, hogy megbeszéljük a temetés menetét. Úgy határoztunk, hogy a Képzőművészek Szövetsége nevében az elnök, Somogyi József beszél, a barátok nevében Nagy László és a szakma nevében beszéljen Németh Lajos. Vele kapcsolatban azonban az volt a vélemény, hogy nem jó, ha egy férfi elsríja magát, ezzel szemben egy nő ezt megteheti. Tehát inkább beszéljen Dávid Katalin. Elvállaltam, és annak rendje s módja szerint nem is álltam meg sírás nélkül. Természetes, hogy egyházi temetés volt, amihez felkértük a sajószentpéteri plébánost. Ez az ember nagyon szegény, nagyon egyszerű és nagyon kiváló pap volt, akitől sokszor kapott lelki vigaszt Béla. Jó barátok voltak. Ő temette. A miénk a közepső ravatalozó volt, és a miénket megelőzően a szomszéd ravatalozóban is katolikus szertartás volt, mégpedig cigány folklórral gazdagítva. Mi még csak gyülekeztünk, amikor ott szomorú, ősi gyászéneket kísért a hegedű, a jelenlevők pedig jajgattak és sírtak. Minden áthallatszott hozzánk, és az embernek az volt az érzése, hogy a világ kapcsolódott be a mi gyászunkba. Azonban voltak prózai pillanatok. Amikor gyülekeztünk, mert mondanom sem kell, rengetegen voltunk, megjelentek a „barna cipősök”, vagyis az egykori ávosok, akik Kádár alatt a belügy megfelelő osztályát jelentették. Semmiel sem voltak jobbak az ÁVO-nál, csak a nevük változott. Úgy látszik, félt a hatalom, ami velejárója minden diktatúrának, és Bélától még hol-

tában is tartottak. A rendezőktől az iránt érdeklődtek, hogy kik fognak beszélni. Ennyivel be is érték, akadékoskodni nem mertek. Amikor elmondtam a beszédemet, hátraléptem a többiek közé. Mellettem állt orvosa, nekem barátom, Levendel László. Én akkor már zokogtam, addig azért tartottam magam, beszéd alatt csak a hantom remegett egy kissé, és zokogva kérdeztem Lacitól: „Miért hagyatok meghalni?” Drága Laci csak annyit válaszolt: „Aki nem akar élni, azt nehéz lenne megmenteni.”

A temetés után kezdődött a hagyaték sorsának megoldása. Nagy Lászlóval együtt elmentem Aczél Györgyhoz, hogy a hatalmas anyagot, ami a műteremben maradt, s ami a család tulajdona lett: grafikák, rajzok, festmények, csupa fő mű, vegye meg az állam. Tárgyaljon a családdal a minisztérium, és egyezzenek meg valami reális összegben. Kalapot emelek Aczél előtt, vita nélkül beleegyezett, és neki köszönhető, hogy a kialakult összeg rendelkezésünkre állt. A család engem kért fel a hagyaték gondozására, és így az állam is engem bízott meg, hogy a megvásárolt hatalmas gyűjteményt szétosszam az ország illetékes múzeumi között. Az illetékesség két dolgot jelentett. Egyrészt, hogy az adott múzeum gyűjteményében hangsúlyos szerepet kap a kortárs művészet, másrészt pedig, hogy a helyhez valami kötődése volt Bélának. A következő helyek kaptak jelentősebb műveket az állam által megvásárolt hagyatékból. Természetesen a fő művek szinte kivétel nélkül a Nemzeti Galériába

kerültek. Mellette Székesfehérvár, Pécs, Miskolc, Békéscsaba kapott érdemlegesen a hagyatékból. Még szétosztás előtt két nagy kiállítást rendezhettem a megvásárolt művekből. Az egyiket a tihanyi apátság épületében, a másikat a Nemzeti Galériában, amely akkor még a Kossuth téri Curia épületében volt. Életem szép hónapjai közé tartozik ez az idő, mert még egyszer módomban volt Béla alkotásai között lenni, sőt napokat tölteni.

Szakmai dolgokat nem írok róla. Vagyis nem írok arról, hogy miket mondott a képeiről, hogyan kapcsolódtak álmok a képekhez, ami az ikonográfiát határozta meg. Egyáltalán nem érintem az ikonográfiáját, ami nagyon izgalmas, legalábbis számomra. De itt nem említem, részben ezekről többször írtam vagy beszéltem, részben pedig nem kívánok a kortárs művészettel foglalkozni. Kitűnő kutatók vannak ezen a területen, és szerencsére vannak, akik Kondor művészetét dolgozzák fel. Két dolgot mégis megemlítek, bár mind a kettőről írtam. Az egyik a nagy *Pléh Krisztus* képhez kapcsolódik. Azt mondta nekem, hogy nem akarja a keresztre ráírni a „pilátusi” feliratot: INRI. Valami mást szeretne, és megkért, hogy adjak ehhez néhány gondolatot. Azt válaszoltam, hogy a Jézust dicsőítő egyik leg szebb ének a „Christus vincit, Christus regnat, Christus imperat”. Ebből választhat. A *vincit*re azt mondta, hogy abba alaposan belekötnek, az *imperat* miatt pedig le fogják „imperialistázni”. Szerinte a legjobb a *regnat*, így került a gyönyö-

rú *Pléh Krisztus* keresztjére nagy betűkkel, hogy „KIRÁLY”. Mikor a három kis alakú *Pléh Krisztus* festette, már nagyon beteg volt. Ezért írta az egyikre a kereszt felirataként, „BAJOK”. Ez segítségkérés volt. Mert tudta, a krisztusi kereszt azért van, hogy rátegyük a gondjainkat.

A másik eset, amit meg akarok említeni, egy templomba kerülő tabernákulumajtóra kapott megrendeléséhez kapcsolódik. Felhívott, amikor megbízták vele, és megint csak gondolatokat kért a témához. Mondtam, hogy gondolja át a rendeltetését, mi a szerepe, mit zárnak bele, mit jelent az ajtó kinyitása stb. Aztán beszéltem arról, hogy Isten jelenlétének egyik legősibb jele az égből kinyúló, nyitott ujjú jobb kéz, ami egyben Isten hozzánk intézett szavát is szimbolizálja. Majd beszéltem az Eucharisztia rendeléséről az utolsó vacsorán, a jelenlévő apostolkollégiumról, a halról, mint Krisztus és a hívő ember jelképéről. Szóval, sok ilyesmiről esett szó, ami mind összefügg a tabernákulummal. Egy-két hét után újra jelentkezett Béla, és azt kérdezte: „Lehet-e sült-hal-színe Krisztusnak?” Mondtam, hogy igen, hiszen megesszük. A kérdése nagyon megdöbbenett, mivel Szent Ágoston írta, hogy a sült hal a szenvedő Krisztus szimbóluma, Béla pedig anélkül, hogy olvasta volna Ágostontól ezt, saját megfontolásai, meditációi alapján eljutott a jelhez. El is készült a tabernákulum. Az ajtó felső részén a kinyújtott ujjú jobb kezét ábrázolja, Isten jelenlétét és szavát idézve ezzel. Az ajtó főmotívuma egy tányér, amelynek közepén egy

nagy hal fekszik, valóban sült-hal-színű. Körülötte a tányér szélén tizenkét kis hal, az apostolok, illetve az egyház jelképeként. Ami lenyűgöző ebben, a hittitok ilyen érzékletes megjelenítése volt. Mert csak volt. Ugyanis időközben új papot kapott a templom, akit felháborított ez a csodálatos ábrázolás, és nem tudom, hogyan, de megsemmisítette. Szerencsére nem teljes sikerrel. A restaurálás valamit vissza tudott állítani az eredetiből. Azonban ma már nem a templomban látható, hanem – tudomásom szerint – a Nemzeti Galéria gyűjteményét gazdagítja. Mint mondtam, szakmai kérdésekről nem írok, de ezt a két esetet mégis idejegyeztem, mert segítenek valamit megérezni abból a lelkiületből, ami építette ezt a zsenit.

Itt emlékezem meg arról a barátságról is, amely Levendél Lászlóhoz kötött. Ő maga is írt erről a barátságról *A másság vonzása* címmel („*Ex invisibilibus visibilia...*”, i. m. 372–374. o.). Bár kettőnk kapcsolata akárhová beiktatható lenne, mert a háború végétől Laci haláláig tartott, de ugyanakkor meghatározóan kapcsolódott a Dokumentációs Központozhoz. Szegeden ismerkedtem meg vele, amikor hazajött a bori lágerből. Felesége, Mari és pici kislánya, Juli már Szegeden voltak. A házaspár beiratkozott az orvoskarra, megkezdték egyetemi tanulmányait. Tehát, mint egyetemisták találkoztunk. Ő az egyetemi kommunista ifjúság vezetője volt, én pedig az egyetemi Mária Kongregáció tagja, és mint ilyennek volt a feladatom, hogy a mindenkit

magában foglaló, ugyanakkor természetesen a Kommunista Párt dirigálása alatt álló egyetemi ifjúsági szervezetben, a MEFESZ-ben együtt dolgozzam a velünk szemben álló kommunista többiekkel, ahogy ennek eseményeit már részletesen megírtam az ezt megelőző fejezetben. Ekkor kezdtem megtanulni a velük való együttélést, ami végül is a rendszerváltásig, vagy azt is mondhatom, hogy furcsa változásokon átmenve, máig tart. A Dokumentációs Központ munkájának léte függött ettől. Megismételve az előző, nem publikált fejezetben mondtak lényegét, az együtt dolgozás legfontosabb feltétele volt, hogy mindenki tudja rólam: gyakorló katolikus vagyok. Nem „csak” istenhívő, hanem az *egyházhoz tartozóan* istenhívő. Ezen belül sok mindent meg kellett fontolni megnyilatkozásainkban, például soha nem beszélt az ember az egyházi kapcsolatokról, arról még álmodni sem volt szabad, de hogy gyakorló katolikus vagyok, az reprezentációt kívánt. Laci meg én okosan alakítottuk az együtt végezhető munkát, mert megtaláltuk azt a közöset, ami tartalmat adott a dolgoknak.

Az egyetemisták zöme nagyon szegény volt, tehát felvállaltuk a szociális munkát, ami azt jelentette, hogy a napi betevőfalatot, a ruházkodást, és nagyon sokuknál még a lakhatást is biztosítani kellett. Nem volt ez kis feladat a háború után, de mindenképpen olyan munka volt, ami összekötött bennünket. Aztán én Pestre kerültem, őt kirúgták a pártból, és ő is családotul Pestre költözött. Tüdőgyógyász szakorvos lett, és nem

véletlenül, halála után a Korányi szanatóriumban tiszteletére állított márványtábla a „szegények orvosának” nevezi őt. Egyszóval Pesten találkoztunk újra, és a barátság megszakítatlanul élt tovább. Egy olyan társaság alakult ki körülötte, amely végül egyik előkészítő ereje lett a rendszerváltásnak. Meghatározott időnként nála találkoztunk, amikor nagy és fontos beszélgetések foglaltak el bennünket.

Nem az én feladatom, még a jelenlévők neveinek felsorolása sem, bár néhányat azért említek meg, mert jelzi a társaság sokféleségét: Csehák Judit, Pozsgay Imre, Deme Tamás, Bihari Mihály, Vekerdi László, Bakos István, Nyíri Tamás, Csoóri Sándor, Szántó Tibor, Zelnik József, Nyers Rezső, Gombár Csaba, Buda Béláék, Miklós Pál, Blanckenstein Miklós, a NÉKOSZ-t szervező Kardos László, a házigazda családja természetesen, tőlünk pedig György meg én, és Máté. E találkozásokon kívül mindig Levendeléknél töltöttük a szilvesztert, ami kedves hagyomány lett, mint ahogy a nyári találkozások is a Levendel család gödi házában. Gyakran jöttünk össze nálunk, éjszakába nyúló beszélgetésekkel: a Levendel és a Horgas házaspár, Csoóri Sándor, Nyíri Tamás, Zelnik József, Hanák Péterék, Máté fiam és Eszter, aztán unokáim is, Áron, Anna, Miklós Pali és Viki, néha Gömöri Endre és Mezei András is, és még sokan mások. Egyik ilyen összejövetel témája a Szent László-napi híres tüntetéshez kapcsolódott, amiről Nagy Gáspár később egy gyönyörű verset írt *Az átlelkedült tartomány*

címmel, és nekem ajánlotta. Volt mit megbeszél-
ni! Valamit fel akarok idézni az egyik ilyen talál-
kozásból, szinte csak egy mondatot, mert nagyon
nagy jelentőségűnek tartom. Már jóval éjfél után
voltunk, amikor szedelőzködött a társaság. Leven-
del felesége, Mari mindig kötött ilyenkor, ezért
– amíg összerakta a kézimunkát – a többiek már
az előszobában vették a kabátjukat. Kettesben
maradtunk, amikor én, folytatva a beszélgetést,
azt kérdeztem Maritól: „Te tényleg nem hiszed,
hogy van Isten?” A válasz, amiért az egészet fel-
elevenítem, ennyi volt: „Én valóban nem hiszem.
De igyekszem úgy élni, mintha lenne.”

Tudom, hogy a Jóistennek ez az „igyekszem
úgy élni” a legfontosabb. Mindennél fontosabb,
mert „nem jut be mindenki a mennyek országá-
ba, aki mondja nekem: Uram, Uram! Csak az, aki
teljesíti mennyei Atyám akaratát” (Mt 7,21). Ezt
jelentette az „igyekszem úgy élni”. A legfon-
tosabbat tették: mindenkin segítettek! Ez alap-
magatartás volt Levendeléknél. Nemegyszer
mondtam Lacinak, és írtam is erről halála után,
hogy szeretnék olyan biztos helyet magamnak a
mennyben, amilyen neki van, és mindez azért,
mert segít a rászorultaknak. Az ígéret szerint
ugyanis, ha csak egynek a legkisebbek közül se-
gítséget nyújtunk, azt Jézus úgy veszi, mintha
neki tettük volna (Mt 25,40). És Laci nemcsak a
testi bajokon segített, hanem gondolt a lélekre is.
De mennyire! Hányszor mondta nekem, hogy a
betegének papra van szüksége, be kell küldeni
hozzá egy papot, mert a lelki békéje függ ettől.

És nem nyugodott, amíg ez meg nem történt.
Mert olyan orvos volt, aki meggyőződéssel val-
lotta, hogy minden betegség csak akkor gyógyít-
ható, ha az egész embert, a testet és a lelket egy-
aránt meggyógyítja. Tanúsítom, hogy ez a tudása
vonzotta hozzá a kultúra legérzékenyebb, és
ezért talán a legsérülékenyebb képviselőit, a mű-
vészeket. És nem véletlenül éppen azokat a ki-
emelkedő személyiségeket, akiket hosszú éveken
át hengerelt, és a művész legrettenetesebb sorsá-
ra, a nyilvánosságtól elzárásra ítélte a kultúrpoli-
tika. Nem lett volna abnormális, ha ebbe mind
belepusztulnak, mert a művészet lényegéhez és a
művész életéhez tartozik, hogy hallják, lássák,
felfogják üzenetét.

Tudjuk és nem csak a közelmúltból, hogy el-
zárva is alkot a művész, csupán arról van szó,
hogy felőrlődik ebben az ember maga. Rengeteg
művészbetege volt, az Európai Iskola tagjai,
Kondor Béla, és a többi, akik, mondanom sem
kell, a félreállítottak, a „türttek” vagy a „tiltottak”
közé tartoztak. Kiállítási lehetőséget legtöbbször
nem kapott. És amikor már 1956 után megenged-
ték nekik, hogy a nyilvánosság elé álljanak, az ál-
lami megbízások – évekig még – nem rájuk vár-
tak. Szóval, ez a társaság igencsak szegény volt,
elsősorban magángyűjtők támogatására számít-
hattak. Levendel László azonban addig nem nyu-
godott, amíg módot nem talált arra, hogy ezeknek
a kiváló művészeknek kiállítást rendezhessen.
Tudott az én Petőfi Sándor utca 5. alatt, az Euró-
pai Iskola művészeinek rendezett kiállításomról,

amiről fentebb már írtam, ezért megkért, hogy segítsék neki. Persze mindent ő csinált, ő szedte össze a műveket, és természetesen a kiállítóhelyről is ő gondoskodott. Kézenfekvő volt saját kórháza, a Budakeszi úti Korányi szanatórium, ahol nagyszerű termeket szerzett az anyag bemutatásához, de lehetőséget teremtett arra is, hogy a szobrok egy részét a parkban állítsák ki. Okos megoldás, amibe nem szólhatott bele a kultúrpolitika, hiszen a kiállítás akár orvosi gyógykezelésnek is nevezhető volt. Magától értetődő a tárlat sikere, de az igazi eredmény a lelkekben játszódott le. Mert orvosság volt az a *remény*, amit a kiállítás pusztá ténye jelentett. Többszörös szívinfarktus után Laci meghalt. Temetésén nagyon sokan voltunk, hiszen sokan szerettük. Volt köztünk egy csoport, csupa hajléktalan, nagyon elesett ember, akik mind az ő betegek voltak. Ők kezdték el imádkozni hangosan a „Miatyánk”-ot, és amikor a koporsót eresztették le, a „Szózat”-ot énekelték. Elfelejtethetetlen és megható élményem marad. Levendel azok közé tartozott, akiknek az ember érzi a hiányát.

A Dokumentációs Központról írok, aminek megértéséhez nagyon is hozzátartoznak azok a személyiségek, akik barátaink voltak. Nem jelent kitérőt tehát e személyiségek felidézése. Természetesen megközelítőleg sem említettem mindenkit, de akiről írtam, jól képviselik azt a szellemet, ami körbevette a Központot.

Többször utaltam 1956-ra, és azt is említettem, hogy október 23-án, a Czóbel-kiállítás ren-

dezésekor, Ortutay hívására, az egyetemi hallgatókkal együtt indultam a Bem-szoborhoz úgy, hogy közben csatlakoztak hozzám a Dokumentációs Központ munkatársai. Én Supka Mannával és Lányi Verával együtt érkeztem a Bem térre. Jó helyet kaptunk a tér és a Margit híd felé vezető utca torkolatában. Úgysem lehet elmondani azt az érzést, vagy inkább azt mondom, azt a lelkiállapotot, ami ott mindannyiunkat betöltött. Én nem tudtam, hogy ez forradalom, azt sem tudtam, hogy mi lehet a vége, csak azt tudtam, hogy ennyi keserves év után most a hazánkról van szó, meg a szabadságunkról van szó, meg a tisztességről, arról, hogy a szeretet, az összetartozás, az egyet akarás hozott össze bennünket ide a térre. Ez volt az igazán megható, a megdöbbenő, a boldogító ezekben a napokban. Irigylem magunkat, hogy ezt az időt átélhettük. Nem hasonlítható 1848-hoz és egyetlen más forradalomhoz sem. Itt nem az történt, hogy nagyszerű emberek előkészítették, megszervezték, irányították az eseményeket, hanem hogy mindenki névtelenül hőse lett ennek az időnek, tette a magáét, és vizsgázott mindenki tisztességből, becsületességből. Az a kevés, aki nem ezt tette, nem is lett részese a történeteknek. Ezek a kevesek voltak a köztörvényes bűnözők, akiről szó se essék. És természetesen voltak azok, akik szemben álltak az egyet akaró országgal. Ártatlanokat gyilkolva, védtek azt a mintegy tíz védhetetlen évet, az elnyomás, a megszállás, az intézményes lélekpusztítás éveit, ami ellen vonultunk október 23-án a Bem-szo-

borhoz. Hihetetlen és váratlan volt minden, ami ettől kezdve két hét alatt történt.

Nem felejttem a kitett ládákat, amelyekbe mindenki annyi pénzt dobott, amennyi tőle telt, és soha senki el nem vett belőle, pedig nem állt a ládák mellett őr. Nem felejttem a lövésektől betört kirakatokat, ahonnan senki nem emelt el semmit. Ami e két hét után következett, a vérbe fojtás, a bosszú, és ami ennél is rosszabb, „a legvidámabb barakk” cinikus kiépítése, aminek célja volt egy egész nemzet korrumpálása, az sajnos nem volt sem hihetetlen, sem váratlan. Szóval, ott álltunk a téren, Supka Manna, Lányi Vera és én. Azóta sem láttam együtt ennyi boldog arcot. Énekelünk, és hallgattuk Sinkovits *Szózatát*. Vörösmartyt kellett volna mondanom, de ahogy ott elhangzott, ahogy akkor abban a pillanatban a vers szavai értelmet kaptak, aktualizálódtak abban a konkrét jelenben, azt Sinkovits formálta meg. Egyszer csak Vera odasúgta nekem: „Schau die Fahne!” Ez sem volt semmi. Mármint a reflex, hogy amiről szó van, jobb nem magyarul mondani. A kivágott címerű zászlóról volt szó, amely azóta emblémája lett 1956-nak. Első alkalommal ott és akkor jelent meg, a Bem-szobornál vágta ki valaki és emelte magasra.

Nem akarok mást mondani, mint azt, ami a legfontosabb volt: boldogok voltunk. Évek óta és azóta sem láttam annyi mosolygó embert, és annyi barátságos, kedves, udvarias gesztust a másik felé, mint akkor. Valami megváltozott. Hirtelen „emberek” lettünk, és ennek az egyik első moz-

zanata volt, hogy mindenki észrevette a másikat. Gondolkoztam, hogy mi az alapoka ennek. Azt hiszem, és akkor is azt gondoltam, hogy a félelem hagyott el bennünket. Nem tudatosan, hanem a lelkünk mélyén. És *reményt megtartó volt az a tudat, hogy a borzalom elmúlt évei nem pusztították ki belőlünk a szolidaritást, és nem állandósították az egyik legembertelenebb, legléleklöbb gonoszsgot, a gyűlöletet*. Két hétig olyan országban éltünk, amit megirigyelhetett minden más ország. Csupán két hét, ennyit engedett nekünk a külvilág, jobbról és balról. Mert ez a *mi* forradalmunk volt, *mi* vittük vásárra a bőrünket, mégpedig minden generáció. És közben nem tudtuk, hogy a fejünk fölött már megegyeztek azok, akik segítségünkre jöhettek volna, és azok, akik vérbe fojtották a forradalmat. Ahogy ez annyiszor megtörtént már a világon. Ezen nem csodálkoztam, mert a dolgok így szoktak működni. Különben is, az események nem hagytak időt a felháborodásra amiatt, hogy magunkra maradtunk.

Jöttek a harcok, hatalmas hadigépezet taposta végig az országot, a hősie ellenállást halottak, sebesültek, menekülők ezrei kísérték. Hónapokig eltartott, amíg a hatalom azt érezhette, hogy sikerült nekik. És biztos vagyok benne, hogy most már ők voltak azok, akiket többé nem hagyott el a félelem. Ezt onnan tudom, hogy *ettől kezdve már nem annyira az életünk volt veszélyben, inkább a lelkünk. Erről szólt a „legvidámabb barakk” története*. Rengetegen elhagyták az orszá-

got. Nekem és a többi itthon maradottnak miért nem jutott eszünkbe elmenni innen? Tudom, hogy döntő volt az a hit, amely a forradalom után már szinte „kényszerképzet”: szükség van itt mindannyiunkra, akik nem adtuk fel a reményt, hogy egy ilyen forradalom után lehetséges a megújulás. Meg kell próbálni, saját házunk táját rendbe szedni, saját életünket és gondolkodásunkat, környezetünket megerősíteni. Voltak, akik illúzióval, én minden illúzió nélkül vállaltam, de mindannyian hittel. Illúziótlanságom csupán az volt, hogy tudtam, senki nem igényli ezt tőlem. Sőt! Így indultunk többen '56 után. Aztán kezdtünk furcsa percekkel átélni. Válogatás nélkül említék néhány példát erre, olyanokat, amelyek személyesen érintettek. Utaltam már a három T-re, a „Támogatom, Tűröm, Tiltom” elvére. Bárkinek joga van, még egy kultúrpolitikának is, hogy ítéljen saját szempontjai szerint. Még ahhoz is joga van, és ezzel élt is, hogy évenként változzék a fogalmak tartalma. De mindent csak akkor teheti, ha tiszták, tehát érthetőek vagy indokoltak a szempontjai. De milyen szempontok alapján zárták be idő előtt az 1962-es Kondor-kiállítást, reprezentálva ezzel, hogy még tűrni sem lehet? Említettem, hogy tették ezt azért, mert valaki vallásosnak minősítette. Milyen törvény tiltotta a vallásosságot? Az általam szerkesztett Mai Magyar Művészet sorozatban megjelent Korniss-könyv után illetékes helyről miért zúdultak telefonok a kiadóra e „tévedése” miatt? És ki magyarázza meg az ellenem indított

fegyelmet megelőző vizsgálatot egy Európai Iskolát bemutató zárt körű kamarakiállításért? Nem járt egzisztenciális következményekkel, pusztán csak kellemetlen volt. És én bizony halottam ellenforradalmárnak nevezni Pilinszkyt, s emlékszem arra is, milyen harcot kellett folytatnunk a kitűnő festő, Martyn Ferencről szóló tanulmány megjelentetéséért.

Persze mondhatja bárki, hogy mindez azt jelenti, elindult valami, aminek kibontakozását gáncsolhatták azok, akik tanácsaik az illetékeseknek adták. Gáncsolhatták meg nem és hozzá nem értésből, tehát azért, mert méltatlanul kerültek pozícióba. De mégis megújulás volt Kondorék léte, az Európai Iskola kamarakiállítása, a Korniss-könyv megjelenése, a Martyn-tanulmány publikálása. Lépésről lépésre tágulni látszott kulturális életünk. És itt hadd ismételjem meg a már fentebb leírt mondatomat: alakultak az egymással beszélni tudó, azonos elvekért aggódni tudó, egymással vitatkozni tudó, a kultúrpolitika tévedéseire azonos okokból felszisszenő, különböző nézeteik ellenére közös utat találó csoportok. Megindult az értelmiséggé válás lehetősége. Azt hiszem, már erőnk és bátorságunk is meg lett volna arra az igazi feladatra, hogy társadalmi kontroll legyünk. Tehát értelmiség legyünk, olyan gazdag jelzőkkel ellátva, olyan gazdag szempontok szerint gondolkodva, amilyen gazdag a mögöttes társadalom. Már mertünk nyíltan értékeinkre vigyázni. Egyre nem számítottunk, arra, hogy a hatvanas évek végére „jólétben” fogunk

élni. Mert lehet nyaralót építeni, autót venni, külföldre utazni. Ezt jelentette a „jólétünk”. És mindehhez pénz kell, vagy ha nem pénz, akkor karrier. És végképp senki nem számított arra, hogy ezek a lehetőségek korrumpálni tudnak bennünket.

Visszagondolva arra az időre, erről a témáról nem lehet harmadik személyben írni, csak többes szám első személyben. Mert ha úgy érezzük, és így igaz, hogy bennünket nem érintett mindez, sem pénz, sem karrier, de tény marad, hogy létünknek nem volt akkoriban semmi jelentősége. Befelé fordult szinte mindenki, akiben még megmaradt a tudata önmaga feladatának, és ezer akadályt állítottak fel azért, hogy lehetőség se nyíljon a vélemény megfogalmazásához. Mert megbolygatta volna a „szép, egyetértő nyugalom”, ami annyira fontos volt a hatalom számára. Mindennél fontosabb. És ha, mint erről már írtam, igyekeztünk is tenni valamit, az bizony kevesek magánügye maradt. Jelentéktelenek voltunk! Egyvalami mégis fontos abból az időből, amit én sokszorosan hangsúlyoztam: vigyáztunk a barátságokra. Mert ez volt talán az egyetlen tőlünk függő közösség. Jól mondja Böll, hogy ez sem pótolja a „szövetségest”, de tudtuk, hogy ez legalább kapcsolatot teremt ember és ember között. És ennyi már szinte megoldás akkor, amikor véleményünket akarjuk közölni, amikor nyomasztó morális társadalmi problémák kiútját akarjuk megfogalmazni. Mélységesen fontos volt, hogy az ember barátokat mondhasson ott és akkor ma-

gának, mert megkönnyítette hinni a jövőben és abban, hogy érdemes.

1956. A csodálatos napokról és a következményekről jegyeztem fel ezeket az előző gondolatokat. Ekkor, '56-ban történt a következő. Még nem működtek a minisztériumok, az egész kormányzat a Parlament épületében dolgozott, amikor telefont kaptam Mihályfi Ernőtől, aki azokban a hetekben a kultuskormányzat egyetlen oszlopos irányítója volt, hogy a Dokumentációs Központtal kapcsolatosan beszélni szeretne velem, jöjjen be hozzá, a Parlament nem tudom, már melyik kapujánál lesz felírva a nevem. Mondtam neki, hogy nem megyek egyedül, Németh Lajos fog elkísérni, tehát neki is kérjen belépőt. Így történt. A Kossuth tér még tele volt tankokkal, félig olvadt pocsolyás hó mindenfelé. A megadott kapuhoz mentünk, és be is jutottunk. – Valamit Mihályfiról, annak ellenére, hogy nem voltunk közeli kapcsolatban, tehát igazi minősítésére nem vállalkozhatok. Az igazság az, hogy kedveltem, bár két világ voltunk. De nagyon intelligens és művelt ember volt, sosem tapasztaltam, hogy rosszindulat vezette volna, sőt többször láttam azt, hogy segített, ahol tudott vagy ahol kellett. Márpedig ez volt a szememben akkoriban a legfontosabb, az erkölcsi megítélés első szempontja. Én magam, személy szerint is nemegyszer éreztem a támogatását, illetve a jóindulatát, ami, bizonyos vagyok, sok minden nem jó dolgot elhárított tőlem. Emlékszem, egy alkalommal figyelmeztetett bennünket, Németh

Lajost és engem, hogy „illetékes” körökben megróvóan emlegetik Kondor Bélával kapcsolatban a mi kettőnk rossz befolyását: „Maga Katalin, a klerikalizmussal, Lajos pedig a revizionizmussal mérgezi.” Arról már ne is beszéljek, hogy mennyit segített Mihályfi a művészeknek, akiknél ez nemegyszer bizony egzisztenciális kérdés volt.

Visszatérve a parlamenti behívónkhoz, szerencsésen bejutottunk hozzá. Azért hívott, hogy elmondja, a Művészettörténeti Dokumentációs Központot át kellene szervezni Művészettörténeti Intézetté. A minisztérium létrehozta most a Színháztörténeti Intézetet, és ennek mintáját követve gondolt a Dokumentációs Központra. Nekem ezt a dolgot Hont Ferenc nem sokkal korábban említette, tehát volt álláspontom, így nem kellett hebegnem-habognom. Azt válaszoltam, hogy a hazai művészettörténeti kutatásnak nem egy intézet felállítása a legfontosabb, hanem végre létrehozni egy Nemzeti Galériát. Tehát legyen otthona a magyar képzőművészetnek. Javasoltam, hogy ebben az ügyben Pogány Ö. Gáborral kellene konzultálnia. Többet nem tudok a Galéria megszületéséről. Hogyan, kivel, mikor, milyen közegben indultak a tárgyalások, fogalmam sincs. Igazából nem is érdekelt.

Itt a Központban kezdődik az én sajátos, magamnak kitalált kutatási programom, ami természetesen kapcsolódott az itteni feladataimhoz. Ez azt jelentette, hogy olyan levéltári anyaggyűjtésbe kezdtem, ami megfelelt annak a tervemnek, ami még 1947-re, egyetemi hallgatói időszakom-

ra megy vissza. Ekkor ugyanis unokabátyám, a már említett Barcsay Jenő felvitt a szakma doyen-jéhez, a mindenkitől tisztelt Lyka Károlyhoz, aki a következőt mondta nekem: „Katalin, maguk még a magyar művészet történetét sem tudják igazán megírni, hiszen nem utazhatnak, és így nem lesz analógiájuk.” Úgy csodálkoztam azon, amit mondott. Honnan gondolja, hogy nem lesz módunk utazni? Pedig igaza lett. Én mindenesetre akkor elhatároztam, hogy olyan témát választok magamnak, amihez elegendő, ha csak repróról ismerem a műveket. Ezért döntöttem az ikonográfia, ezen belül is hangsúlyosan a szimbólumkutatás mellett, és mivel keresztény ikonográfiával akartam foglalkozni, az egyetemmel párhuzamosan beiratkoztam a teológiára levelező hallgatóként. Kiváló jezsuiták tanítottak.

A Dokumentációs Központban tehát nagyon sok lehetőségem nyílt ezt a magam választotta témát sokféle módon gazdagítani és konkretizálni, illetve hasznosítani. Az egyik ilyen munkám, amit a levéltári kutatások szinte tálcán kínáltak nekem: összeállítani a legkorábbi időktől a hazai templomok titulusainak – nevezhetjük patrocíniumnak – jegyzékét. Ehhez sokféle segítséget nyújtottak a krónikák, a levéltárak okiratai, a historia domusok, a történelmi emlékezetnek legalább négy generációra visszavezethető adatai stb. Gazdag anyagot szolgáltatottak a különböző korú térképek. Nagyon lényegesek ez utóbbinál a török utáni felmérések, amikor elpusztult falvak, templomhelyek neveit őrizték meg például a dű-

lőnevek, vagy a falurészek, esetleg maga a falu hordozza nevében az egykori templom titulását stb. A titulusnak most egyetlen, a művelődéstörténet szempontjából különösen lényeges tulajdonságát említem, hogy megértessem, miért volt ez az ötvenes-hatvanas években egyike kutatásaim középpontjának. A titulusnak ez a fontos tulajdonsága, hogy állandó, nem változtatják őket. Ez a középkorra érvényes. Ha a templom leég, vagy bármi olyan történik vele, hogy újrászentelése szükségessé válik, mindig a régi patrónus tiszteletére avatják fel. Nagyon ritka esetben változhat a titulus a középkorban is, például a templom teljes elpusztulásakor, vagy ha a falu lakatlanná válik, és új telepések érkeznek, akik magukkal hozzák otthoni patrónusukat. De ilyen esetben is megtartják a régi búcsúnapot, ami a település egykori patrónusára utal. Ezzel az állandóságával nagyszerűen érvényesíti a titulus a kontinuitást, ami nagyon fontos segítség egy olyan ország kutatói számára, ahol a művészeti, építészeti alkotások pusztulása mellett, az írott anyag nagy része is megsemmisült. Bár a barokk időkben, tehát a török után a titulusoknak ez az állandósága már nem ilyen szigorú, de bizonyos szabályosság akkor is mutatkozik. Például Keresztelő Szent Jánost nagyon sokszor az akkor divattá váló Nepomuki Szent János váltja fel, vagy új plébánia alakulásakor, ha a középkoriból filia lesz, a plébánia átveszi a régi patrónusát.

Ez az állandóság rendkívül jelentős a hazai középkori, vagyis az Árpád-kori kutatás szempont-

jából. Ezek közül csupán egyet említek, amely jó példa arra, hogy a patrocínium hogyan utalhat egy terület művelődéstörténeti gyökereire, mi módon jelez fontos mozzanatokat a település múltjából. A kora középkorban, amikor ez a terület még a missziós munkáé, Bizánc vagy a Nyugati Egyház kívánt itt pozíciót foglalni, e korai templomtitulusokból szinte bizonyosan lemérhető, hogy melyik kultúrkör érkezett ide elsőként. A bizánci missziós templomok Keresztelő Szent János, illetve Szent Demeter tiszteletére voltak szentelve. Ide kapcsolódik a másik katonaszent, Szent György is, akinek legendája a Keleti Egyházban alakult ki, és tisztelete is innen terjedt Nyugatra. A nyugati missziók Szűz Mária, a missziót végző egyház által különösen tisztelt vértanúk vagy saját patrónusuk tiszteletére emelték templomaikat. A titulusra mindig figyelemmel kell lenni, ha el akarom dönteni, hogy milyen irányú térítőmunkáról van szó.

Egyetlen példa, megint csak saját kutatásaimból. A szőregi Szent Fülöp-monostorról van szó, amely a 11. században már létezett. A vita akörül folyt, hogy a keleti baziliták vagy a nyugati benecések alapították a monostort. A szakma az én titulus-bizonyítékom alapján fogadta el véglegesen a keleti alapítást. Ugyanis a monostor Szent Fülöp apostol tiszteletére volt szentelve, s bár Fülöpöt a Keleti és a Nyugati Egyház egyaránt elfogadja, de Nyugaton a 6. század óta minden esetben Szent Fülöp és ifj. Szent Jakab apostol együtt szerepelnek, közös titulusban. Ennek oka,

hogy ekkor temették el kettőjük hamvait Rómában, azonos templomban, közös oltárra helyezve őket. Ha ezután az idő után Fülöp egyedül szerepel titulusként, az csak keleti eredetű lehet. A titulusok alapján végül is megrajzolható egy olyan térkép, amely a korai magyarságot érintő térítő-munka művelődéstörténeti gyökereire utal. Több tanulmányom, kutatásaim alapján készített térkép foglalkozik e problémákkal, amelyek közül talán legszívesebben *A hahóti és a csatári bencés apátságok alapításáról* írottat emelem ki (*Vigilia*, 1978. május). Az is érdekes munka volt, amikor történészek kértek segítséget tőlem, mert szükségük volt a Lengyelországból Santiago de Compostelába hazánkon átvezető út kijelölésére. A korai Szent Jakab-titulusok adhattak ehhez segítséget. Valóban sikerült egy ilyen utat megrajzolni.

A másik érdekes témám, amit szintén a levéltári kutatások eredményei segítettek felismerni, az elpusztult emlékek rekonstrukciójának szükségessége, e munka módszerének, eszközeinek kidolgozása. A legkorábbi írásos anyagok olyan egykori építészeti gazdagságról tanúskodnak hazánk területén, amelyeknek alig maradt emléke. Az egykori beépítettségnek átépítve vagy romjaiban is csak kis százaléka hagyott maga után valami kevés tárgyi valóságot. Művészettörténetünk nem írható meg, ha nem ismerjük az egykori gazdagságot. Ugyanis a megmaradtakat csak akkor tudjuk igazán értékelni, ha tudjuk, hogy egykor

milyen építészeti környezetben állottak. Engem elsősorban a templomok érdekelték, azzal a tudattal, hogy ez nemcsak építészettörténeti téma, hanem ugyanúgy hozzátartozik a szobrászat, festészet, textil-, ötvös- és kerámiaművészet, bútorművesség és nem utolsósorban a liturgikus könyveken keresztül a könyvművészet, az írott emlékek is, és ebben komoly szerepet kap a zene, illetve az éneklés. Izgalmas munka volt, hiszen irodalma csak a fennmaradt vagy legalábbis a romjaiban még látható templomoknak van. A többi, amit csak írásos emlékekből – oklevelek, kódexek, historia domusok, térképek stb. –, helységnevekből, a népi emlékezet által, ami – mint említettem – legalább négy generációt ölel fel, hiszen a nagyszülők még hivatkoznak saját nagyszüleikre, ismerhetünk, azok a föld alatt vannak. Márpedig a cél legalább egy térkép elkészítése róluk. Így tehát egy rekonstrukciós metodika kidolgozása volt az első feladatom.

Mindmáig úgy emlékszem vissza erre a munkámra, mint életem egyik legizgalmasabb feladatára. Sok megfontolás, következtetés, adatösszevetés, analógiák keresése mellett a művelődéstudományoknak szinte minden ága segítségemre volt. Ezekből külön kell kiemelnem a régészetet, és régész barátaimat, akik a rendkívül fontos terepbejárásokhoz nyújtottak közvetlen lehetőséget, ami egyben a térkép elkészítésének alapja volt. Két vármegye ilyen feldolgozását végeztem el, és mindkettőnek az Árpád-korát, tehát

a középkorát, ami azt jelenti, hogy a 10–14. század közti emlékeiket kutattam. Az egyik a volt Csanád vármegye, ami feldolgozva megjelent 1974-ben az Akadémiai Kiadónál, Dávid Katalin: *Az Árpád-kori Csanád vármegye művészeti topográfiája* (Művészettörténeti Füzetek 7.). Ez volt egyúttal a kandidátusi témám. A másik feldolgozott terület Zala vármegye, amelynek csupán Trianon után Magyarországnak meghagyott területét készítettem el. Elcsatolt részeinek emlékeit is figyelembe vettem, de csak analógiaként kezeltem. Az anyaggyűjtésem teljes volt, azonban az élet úgy hozta, hogy néhány tanulmány és tudományos konferenciákon tartott előadás mellett „csak” a rekonstruált templomok térképe készült el. Ez önmagában elegendő arra, hogy megmutassa a terület beépítettségének egykori gazdagságát, a munka lehetséges teljességét, a templomokon keresztül építészettörténetének alakulását, illetve legfontosabb sajátosságait.

Ez a rekonstrukciós munka, mint említettem, izgalmas feladat, hiszen néhány szegényes adatból kell kikövetkeztetni az egykori valóságot. Egyetlen konkrét példát hadd emeljek ki a sok közül. A 19. század hatvanas éveiben találták meg azt a kőszarkofágot, amit Henszlmann Imre és később Gerevich Tibor is Gellért koporsójaként azonosított. Nekem azonban az volt a véleményem, hogy ez egyúttal ereklyeoltára volt a Szűz Mária-monostornak, ahová eltemették a szent püspököt, amikor vértanúsága után ham-

vait Budáról egyházmegyéjének központjába, Csanádba hazaszállították. Ez fontos dolog, mert ha igaz, kereszténységünk 11. századi, legkorábbi ismert oltárát azonosíthatjuk vele. Formája, mérete az oltárazonosítást lehetővé tette, sőt megállapítottam, hogy az előhosszlapján lévő faragott kereszt egyértelműen antependiumnak tekinthető.

De ez nekem mégis kevés volt, akartam egy nagyon világos bizonyítékot találni. És sikerült, mert ilyen célzatossággal olvastam a Gellért temetéséről szóló egykori híradást. Leírja a krónikás, hogy amikor a szent püspök maradványait a Szűz Mária-templomba vitték, a temérdek nép miatt nem temethették el, sőt néhány hétig *misézni sem lehetett a templomban*. Ezt csak úgy rekonstruálhatjuk, hogy az ereklyeoltárról az oltár fedőlapja le volt véve, mert az ereklyéket a tömeg látni, érinteni akarta, tehát nem engedte lezárni az oltárként szolgáló kőszarkofágot. A sok ember önmagában ugyanis nem akadályozta meg, hogy hetekig ne tarthassanak istentiszteletet. Ennek egyetlen akadályozója csak az oltár hiánya lehet, és ebből világosan kitűnik, hogy a szarkofág volt az oltár. Ez egyetlen kis példa a rekonstrukciós munkához. De ilyen százsámra akad a munka folyamán, amikor a kutatónak a krónikás személyével kell azonosulnia, látnia kell, amit ő látott, bele kell élnie magát az adott helyzetbe, a mondatok jeleneteket soroznak egymás mellé, ami végül is felvetíti a valóban megtörténte-

Példánkban elég volt ez a néhány szó: „misézni sem lehetett a templomban”, és ezzel tárgyiasult, és láthatóvá vált, ami ott történt.

A tituluskataszter és a rekonstrukciós munka mellett harmadik kutatási témaköröm a fentebb említett ikonográfiai, illetve ezen belül a szimbólumkutatás volt. Ez semmi módon nem volt támogatott téma, hiszen engem a keresztény ikonográfia érdekelt, ami különben sok évtized óta a nemzetközi ikonográfiai kutatásnak szeretett témája volt, s amit nagynevű kutatók munkássága, és ezáltal könyvtárnyi irodalom bizonyított. Kutatásaimnak tehát olyan tematikát kellett keresnem, ami valamennyire más, mint az addigiak. Ezért döntöttem amellett, hogy a teológia felől közelítem meg az alkotásokat úgy, hogy a teológia tézisei nemcsak az ábrázolások feloldásában lesznek segítségemre, hanem a művek osztályozását, rendszerezését is a teológiai tanításra építem, amivel mélyítem, új szempontokkal gazdagíthatom az ikonográfiai értelmezést. Ezeket persze publikálni nem lehetett, egyik azonban mégis átcúszott a cenzúrára, megjelent a Tudományos Akadémia folyóiratában, a *Művészettörténeti Értesítő*-ben 1962-ben. Ez a Szentháromság ábrázolásait dolgozta fel, egyikét a legizgalmasabb és egyben leggazdagabb emlékanyagnak, amely már a keresztény művészet korai korszakától témája volt az alkotásoknak.

Csak egy szempontot emelek ki a munkámból, amivel talán jelezni tudom, hogy mi volt a metódikám. A Szentháromságnál három fontos teoló-

giai probléma foglalja össze a dogmatikai lényegét: „*in personis proprietates, in essentia unitas, in maiestate aequalitas*”. Tehát a személyekben a sajátosság, a lényegben az egység, a fölségben az egyenlőség. Meg kellett keresni, hogy milyen attribútumok és kompozíciós megoldások hordozzák a sajátosságot, az egységet, illetve az egyenlőséget. Csupán ez a szempont rengeteg új megvilágítást adott a téma ikonográfiájának értelmezéséhez, lényegessé emelt eddig elhanyagolt, jelentéktelennek tűnő kis részleteket. Ugyanakkor a sok-sok ezer alkotás kivétel nélkül besorolható volt a három közül valamelyik csoportba, tehát e hatalmas anyag rendszerezéséhez a legjobb lehetőséget biztosította, s ezzel a legkorábbi időktől a barokkig bezárólag az ikonográfia és nem a készítési idő vagy stíluskorszak kapcsolta össze a műveket. A dolgot természetesen nem úsztam meg simán. A Képzőművész Szövetség egyik ülésén valaki – nem írom ide a nevét – fel szólalt, hogy mit keres köztünk olyan ember, aki a Szentháromságról publikál. Száz szónak is egy a vége, kizártak a Szövetségből. Néhány év múlva aztán visszavettek, de az már nem ennek a fejezetnek a témája, és nem is jelentős dolog. Hogy mégis megemlítem, történik azért, mert segít megvilágítani a furcsa, ellentmondásos hatvanas éveket.

A szimbólumokkal kapcsolatos kutatásaimnak nagyon fontos és egyben sajátos témája volt az a kutatásom, amely a Bibliához kapcsolódó középkori tipológiai ábrázolásoknak – tematikájában

bizonyosan teljes – kataszterét eredményezte. Ez a Jel Kiadónál jelent meg 1996-ban *A Megváltás tipológiája* címmel.

Tipológia, ikonográfia, szimbólumkutatás: bármennyit is foglalkoztam ezekkel, publikálásukra csak a rendszerváltozás, tehát 1990 után került sor. Három nagyobb összefoglaló könyvem fontos ebből a szempontból, s mindhárom a Szent István Társulat kiadásában jelent meg: *A teremtet világ misztériuma. Bibliai jelképek kézikönyve* (2002), amely nemcsak a szimbólumok szerint ad eligazítást, hanem a szimbólumok sokféle jelentése alapján is kutathatóvá teszi az anyagot. Másik könyvem: *Egy asszony, öltözete a Nap. Isten Anyja a tipológiában* (2008). Ezt a könyvet azért kedvelem, mert nem találtam olyan tipológiai feldolgozást, amely Mária szempontjából csoportosítja az emlékeket, és ezeket az ábrázolásokat úgy tekinti, mint amelyeket a mariológia tematizál. *A kereszt teológiai és ikonográfiai értelmezése az első évezredben* (2011). Ahogy a címe jelzi, ez a feldolgozás szorosan összekapcsolja egymással a teológiát és a művészetet, s nagyon pregnáns módon bizonyítja, hogy a korai anyagban a képzőművészet, úgy, ahogy az írás tette, tudományosan megfontolt teológiát közölt. E mesterek műveltségéről érdemes lenne elgondolkodni. Nagyon otthon voltak a hit tanításában, akár egy teológus. Meg tudták komponálni, ki tudták fejteni azt a hittételt, ami ábrázolásuk tárgya volt, és mindezt tették – az el-

méleti teológussal szemben – fogalmak helyett vizuális eszközökkel.

Egy példa a könyvemből: a vatikáni nekropolisz „M” mauzóleumának a 3. század közepén készült egyik mozaikja halászt ábrázol, amint két halra veti ki a horgát. Az egyik már rákapott a horogra, a másik azonban menekül előle. Látni ezt, azonnal eszembe kellett jussanak a száz évvel később, a 4. század közepén élt Jeruzsálemi Szent Círill († 387) szavai, aki így írt: „Az egyház hálójába kerültél. Hagyd magad megfogni elevenen, ne menekülj el. Krisztus veti ki rád horgát.” Olyan, mintha a szöveg a képet illusztrálná. Száz év különbséggel, távol egymástól, ugyanazt a teológiai gondolatot egyikük vizuális, a másik fogalmi eszközökkel, azonos tematikát választva fogalmazza meg, és kettőjük közül a korábbi nem a teológiai szövegezés, hanem az ikonográfiai ábrázolás. Ahány példa, annyi kompozíció bizonyítja ezt a megállapítást. Ezért kell a korai emlékekhez fokozott felkészültséggel közelíteni, ha meg akarjuk érteni ikonográfiájukat. Ezt a metódust alkalmaztam, amikor a Szent István Tudományos Akadémián székfoglalómat tartottam ezzel a címmel: *A római Santa Maria Maggiore 5. századi újszövetségi mozaikjainak ikonográfiája az Efezusi Zsinat tükrében*. Bár a székfoglalóm jóval későbbi időhöz kötődik, de metodikájának alapját a Dokumentációs Központban végzett munkámhoz vezethetem vissza, ezért említtem meg itt.

A szakrális ikonográfiához és a szimbólumokhoz kötődő kutatásaimat valóban csak a rendszerváltás után publikálhattam, de azért több tanulmányom, szerkesztésem, könyvem jelenhetett meg a Dokumentációs Központ idején is. Most csak az önálló köteteket véve figyelembe, elsőként egy Courbet-monográfiát írtam, amit 1953-ban adott ki a Képzőművészeti Kiadó. Ugyancsak az ötvenes években, 1957-ben jelent meg a Van Gogh, a Művészet Kiskönyvtára sorozatban, és bizony négy kiadást ért meg. Majd ugyanebben a sorozatban írtam Chagallról, amelynek három kiadása készült, írtam Henry Moore-ról és végül Masaccióról. A Moore-könyvemmel kapcsolatban hadd mondjam el, a művész valahonnan értesült arról, hogy írok róla egy könyvet. Mindenesetre érkezett tőle egy levél, amelyben felajánlotta a könyv számára reprodukcióként a műveiről saját maga készítette fotókat. Ezért szerepel a könyvben, hogy „a fotókat a művész bocsátotta a kiadó rendelkezésére”. Jó sorozat volt, mert az európai festészet és szobrászat legnagyobb mestereinek életét és munkásságát ismerhette meg a hazai olvasó, és a könyvesboltokból gyorsan eltűnő kötetek bizonyították, hogy mekkora érdeklődéssel és szeretettel fogadták a sorozatot. Örömmel vettem részt ebben a munkában, mert magam dönthettem arról, hogy kit választok témaként.

És boldogan emlékszem vissza arra a lehetőségre, hogy 1964-ben, saját válogatásomban, öt ív terjedelemben jelenhetett meg a *Van Gogh vá-*

logatott levelei, ami azután a kilencvenes években – tehát a rendszerváltozás után – még három kiadást megélt. Nemcsak fordítottam a leveleket, nemcsak a bevezető tanulmányt írtam, hanem izgalmas munka volt jegyzetelni a szöveget, hiszen ezek a jegyzetek bevezettek Van Gogh korába, abba a modern korunkat megteremtő korszakba, ahol annyi jelentős művészt, eseményt, kulturális mozgalmat, szemléletet hozhattam közelebb az érdeklődőkhöz. Olyan érzés volt a könyv készítése, mintha ott abban az időben éltem volna, és mint egy „cicerone” irányíthatom az olvasót. Külön gyönyörűséget jelentett a levelek fordítása. Ugyanis Van Gogh, aki egész nap magányosan dolgozott, senkivel nem beszélt a nap folyamán, így azután este, mikor nekiült beszámolót írni testvérének, Theónak, valójában beszélgetést folytatott vele. A szövegezés nem az írott stílusnak felel meg, hanem olyan, mintha szemtől szembe, hangosan beszélne testvérel. Ez határozta meg a levelek stílusát. Ezt az élő beszédet kellett visszaadnom a fordításban, ami gyökereken más, mint az írott szöveg. Felejtethetlen élmény volt, hiszen magától értetődően át kellett élnem vele együtt a történeteket, a nap eseményeit. Ha nem is megéltém, de megéreztem az alkotás örömét, a motívumok keresésének értelmét. Szembesülhettem ezen az úton a milió szépségeivel, az ott élő emberek sajátos szellemiségével, a mediterrán fényekkel és színekkel, a művész napi örömeivel, gondjaival, jövőképeivel, reményeivel, de ugyanúgy kilátástalanságával és min-

denekelőtt rettenetes magányával. Vele voltam Borinage-ban, Brüsszelben, Antwerpenben és a napfénytől izzó színekben ragyogó Arles-ban. Szóval nagy élmény volt számomra ez a munka. Valakivel egyszer később beszéltem erről, aki azt mondta, hogy így könnyű volt kibírni azokat az éveket. És én azt válaszoltam az illetőnek, hogy igaza van. Ma is állítom, hogy a művészettel foglalkozni nemcsak nagyszerű, belső világunkat építő, gazdagító dolog, hanem életmentő is tud lenni. Páncél minden nehézséggel szemben. Ennyit szakmám iránti tiszteletem jeléül meg kell vallanom.

Tulajdonképpen megírtam mindent a Dokumentációs Központról, mindazt, amit erről az intézményről és a bennünket körülvevő létről el akartam mondani. Minden más, amit tudni kell a Dokumentációs Központról, tudománytörténet, és így nem az emlékirat témája. Most befejezésül még röviden az eltávolításomról, ami csak azért érdekes, mert jellemző volt arra a korszakra. Rómából történt hazajöveletem után, tehát 1964 derekától mutatkoztak olyan jelek, amelyek utaltak erre, tehát hogy valami miatt megtámadott „figura” lettem. Egyik nap telefonszerelők jöttek fel a lakásra, azzal, hogy ellenőrizni kell a vonalat. Csak a kilencéves fiam és az a néni volt otthon, aki vigyázott rá. Tőlük tudom, hogy szétszedték a telefont, majd összerakták. Tudtam, hogy lehallgatót szereltek be. Erre még visszatérek. Ezek után felkeresett egyik munkatársam lánya, aki egyetemi hallgató volt. Nevét nem írom ide, mert

ki tudja, hogy mivel vették rá erre a feladatra. Szóval az illető, akit akkor láttam először, azzal állított be hozzám, adjak tanácsot, hogyan kell védekezni a marxizmus ellen, hogyan védekezzenek szervezeten ők, egyetemisták. A kérdésnek a második része volt igazán fontos, mert ez az ifjúság és a pártideológia közti ellenséges szembenállást szolgálta volna, ami 1964-ben bizony főbenjáró bűn volt. Ugye milyen primitív, ostoba próbálkozás? Biztos voltam, hogy lehallgatót adtak neki, természetes, hogy kiutasítottam a szobámból. De tudtam, hogy a dolognak nincs vége, valakik komolyan gondolják a félreállítást. Valóban rövidesen meg is kaptam a behívómat a Gyorskocsi utcába, ahol a kihallgatásom folyamán tapasztaltam, hogy tényleg sok mindent tudnak rólam.

Akkoriban folyt Mócsy Imréék pere, s mivel Imre nálam dolgozott, természetes, hogy belekapcsoltak az ügybe. Nem féltem, bár akasztással is fenyegettek. Végül azonban hazaengedtek. És az elkövetkező napokban tudtam meg, hogy tulajdonképpen mi volt a cél ezzel a hercehurcával. A minisztériumban közölték velem, hogy azonnali hatállyal elbocsátanak a Dokumentációs Központból, és a Nemzeti Múzeumba kerülök, mint tudományos munkatárs, mert a Belügyminisztériumnak komoly kifogásai vannak ellenem. Meg is mutatták az átiratot, amelyben a belügy klerikális kapcsolataimat kifogásolta, enyhén szólva.

Csak közbevetőleg jegyzem meg, hogy amikor néhány év múlva – a katolikus egyház javas-

latára – engem kívántak kinevezni az újonnan alakult Egyházi Gyűjtemények Szakbizottságának élére, a Művelődésügyi Minisztériumban felvetették, hogy a Belügyminisztérium annak idején éppen klerikális kapcsolataim miatt kívánta elbocsátásomat a Dokumentációs Központ éléről, ezért olyan igen simán nem nevezhetnek ki. Úgy határoztak, hogy az egyházakkal kapcsolatos, most felvetett kinevezésemhez írásban kérnek véleményt a belügytől. Ez megtörtént, vissza is jött a válasz, hogy Dávid Katalin ellen soha nem emeltek kifogást a belügyi hatóságok. (*sic!*) Ott feküdt ugyanis a két levél egymás mellett a Művelődésügyi Minisztérium Személyzeti Főosztályán.

Visszatérve az elbocsátásomhoz, javasoltam, hogy helyettesemet, Németh Lajost nevezzék ki utódomként a Dokumentációs Központ vezetőjének, aki minden zökkenő nélkül folytathatja a Központban eddig folyó munkát. Ezt nem is tartották rossz ötletnek, azonban a kinevezéshez szükséges „fedhetetlenségi” igazolást nem kapta meg Lajos. Ugyanakkor pár nap múlva megjelent a Központban Aradi Nóra és bejelentette, hogy a Dokumentációs Központot átszervezik a Tudományos Akadémia művészettörténeti intézetévé, és ő lesz az új intézmény igazgatója. Erről volt tehát szó. Az eljárás tipikus, hozzátartozik a diktatúrák természetrajzához. Azt azonban már nem kellett volna tenni, amit tettek, hogy minden készülő, illetve a nyomdát még el nem hagyó kiadványainkból törölték a nevemet. Így egy toll-

vonással munkásságom jelentős részét elvették. Ezt nagyon gusztustalannak tartottam, nem azért, mert engem érintett, hanem mert a kiadvány „életrajzát” hamisították meg, amit egy dokumentációval foglalkozó kutató nem visel el könnyen. Nagyon naiv mondat, tudom, de engem akkor ez háborított fel. És ettől a perctől kezdve megtapasztaltam, milyen dolog „leprásnak” lenni. Ilyenkor történik meg az, hogy ha az embert meglátják az utcán, átmennek a másik oldalra.

Persze azért volt kivétel. Bernáthék például reprezentatívan mutatták ki barátságukat. Velem voltak a legnehezebb napokban. És még néhányan. Például Kondor Béla, aki pontosan tudta, hogy ettől bizony nem fogja a hatalom a keblére ölelni. Felhívott másnap a következő egyszerű szöveggel: „Nem törődni vele!” (Másképpen fogalmazott, de azt itt leírni nem fogom.) Aztán folytattuk, mintha mi sem történt volna, a már megszokott beszélgetéseinket változatlan intenzitással. Féltettem, nehogy növeljem a bajait, de nem hagyta magát. A közvetlen munkatársaimról nem akarok beszélni, hiszen nekik az egzisztenciájuk függött attól, hogy tartanak-e velem kapcsolatot. Mert ennek az egyáltalán nem politikai eseménynek politikai tartalmat adtak. Mint említettem, Mócsy Imrével kapcsoltak össze, mint segítője az ő „összeesküvésének”. Az ügyről, és így rólam is megemlékezik Mócsy *Beadványom* című könyvében (Magyar Egyházsociológiai Intézet, Bécs, 1989). Férjemet elbocsátották azonnali hatállyal az ügyészségről, ahol revizor-

ként dolgozott. Bekérte magához a budapesti főügyész, és lejártszotta neki a Mócsy Imrével folytatott hosszabb telefonbeszélgetését. Ez volt a lehallgatott telefonbeszélgetések egyike. Imre, börtönből való szabadulása után meglátogatott, Máté is ott volt, beszélgettünk, meghánytuk-vetettük az életet. Még halála előtt nem sokkal felkeresett. Utólag úgy éltem meg ezt a találkozást, mint elbúcsúzását. Ezután kórházba került, és meghalt. Nagyszerű ember volt.

Még valamit erről, mert szintén jellemző az ilyen esetekre. Közgyűlése volt a Képzőművészeti Szövetségnek, ahova, mint tag, én is kaptam meghívót. Emlékszem, a helyszín az Új Városháza nagy tanácsterme volt, ahol én a jobb oldali lejáró legfelső sorának szélére ültem, miután ez a rész üres maradt, gondoltam, így senkit sem hozok zavarba azzal, hogy szomszédja vagyok vagy közelében ülök. Lassan indult a gyűlés, mivel Aczél Györgyre vártak. Végre megérkezett, és mit ad Isten, pont ott lépett be a terembe, ahol én ültem. Elindult lefelé a lépcsőn, elment mellettem, de csak két lépcsőfokot lépett lefelé, amikor hirtelen visszafordult, odajött hozzám, kezét nyújtott, és mindössze ennyit mondott: „Katalin, örülök, hogy látom.” Ezeket a szavakat senki nem hallotta, csak a gesztust látták. De ez is elég volt ahhoz, hogy megváltozzék a levegő körülöttem. Másnap már a minisztériumból hívtak telefonon etc. De ez már a következő fejezet témája lesz, amikor, mint már említettem, áthelyeztek a Magyar Nemzeti Múzeumba mint tudományos kutatót. Balogh Jo-

lán, egyike a felejtethetlen barátnak és kollégának, ekkor azt mondta nekem: „Örülj neki, most a szakma legfontosabb intézményébe kerülsz.” Valóban, az a pár év, amit ott töltöttem, szakmai életem egyik leghasznosabb ideje volt. Rengeteget tanultam, mert kapcsolatba kerültem a hazai régészet legjavával, akik mellett a Dokumentációs Központból hozott kutatásaimat valóban hasznosíthattam. Sok szeretetet, megbecsülést adhattam és kaptam ott, mindannyiukra barátsággal emlékezem vissza. És a fogadtatásomat sem felejttem el. Fülep Ferencnek, a Múzeum főigazgatójának ezek voltak az első szavai hozzám: „Tudom, hogy csak ideiglenesen van nálunk, de akarom, hogy tudja, szeretettel fogadjuk magunk közé.”

Tartalom

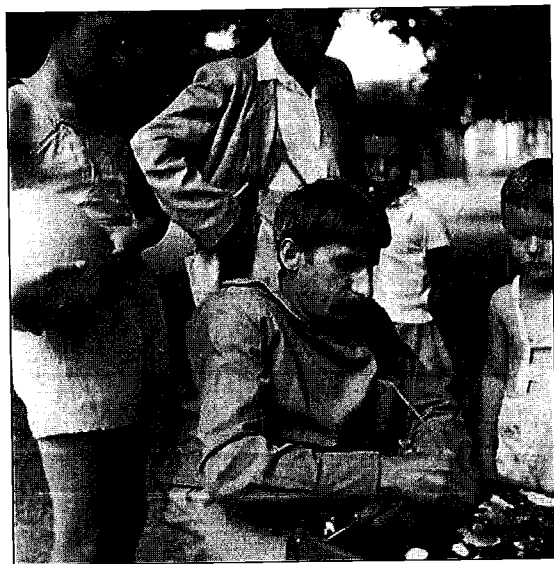
Előszó helyett	5
„Támogatott, Túrt, Tiltott”	18

Dávid Katalin a Művészettörténeti Dokumentációs Központban (1960 k.).
Domonkos Endre felv.

Hantai Simon és Zsuzsa, Bíró Antal, Reigl Judit, Betty Anderson, Dávid Tissa és keresztfia, a kis Hantai Dániel (Párizs, 1952)

Böhm Lipót Poldi (Nagymaros, 1956. aug. 26.).
Bálint Endre festőművész felv.

Dávid Katalin megnyitja Böhm Lipót Poldi kiállítását Budapesten,
a Fényes Adolf Teremben (1954)

Dávid Katalin és Böhm Lipót Poldi a Fényes Adolf Teremben
(1954)

Pilinszky János megnyitja Kondor Béla kiállítását Székesfehérváron,
a Szent István Király Múzeumban (1964)

Kondor Béla és Demeter István atya, sajaszentpéteri plébános
(6 temette Kondort). Kopcsik Károly felv.

Kondor Béla (Budapest, 1931 – Budapest, 1972): *Dávid Katalin*.
Gottl Egon felv.

Hidvégi György menyasszonyával,
Dávid Katalinnal a Hármashatár-hegyen (1952 k.). Domonkos Endre felv.

Dávid Katalin megnyitja Csók István kiállítását
a Csók István Galériában

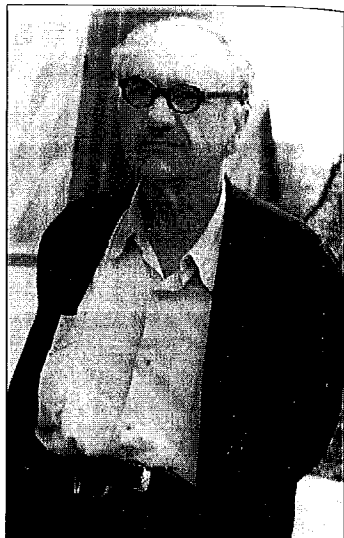

Előadás a Népművelési Intézetben
az 1960-as években

Sík Sándor
(1889–1963)

Dávid L. Szaniszló (Lala)
áldozópap (1920–1993)

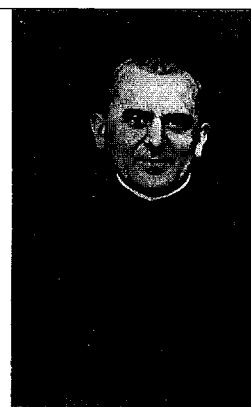
Rabinovszky Máriusz
(1895–1953)

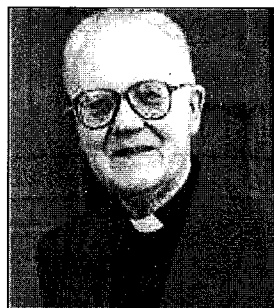
Ferenczy Noémi (Párizs, 1928).
André Kertész felv.

P. Hunya Dániel SJ.
élt 57 esztendő
Imádkozzunk
boldoggáavatásáért

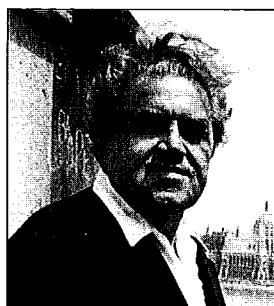
P. Hunya Dániel SJ (1900–1957)

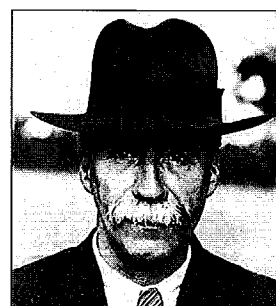
P. Alszeghy Zoltán SJ
(1912–1991)

P. Kerkai Jenő SJ
(1904–1970)

P. Mócsy Imre SJ
(1907–1980)

Fülep Lajos
(1885–1970)

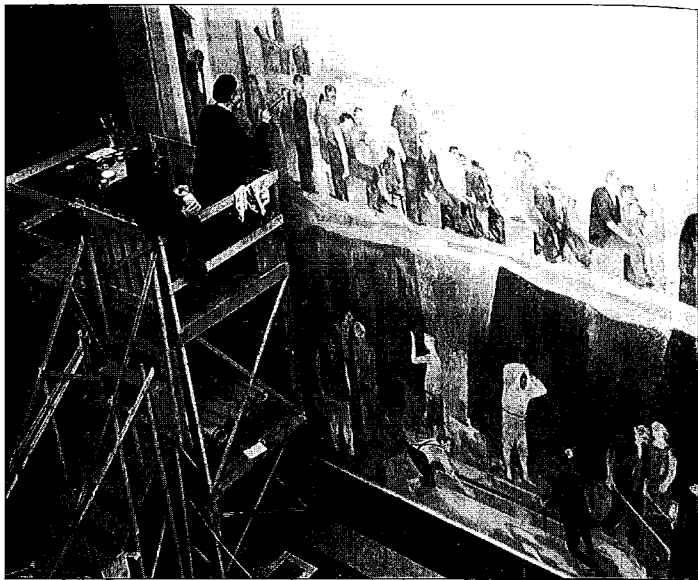
Dávid Katalin Mátéval (1959). Domonkos Endre felv.

Hidvégi György és Máté (1958). Domonkos Endre felv.

Bán Béla (Budapest, 1909 – Tel-Aviv, 1972): *Dávid Katalin*.
(1950 k.)

Bernáth Aurél a *Munkásállam* című secco festésekor (1970 k.) az MSZMP központi székházában (jelenleg képviselői irodaház)

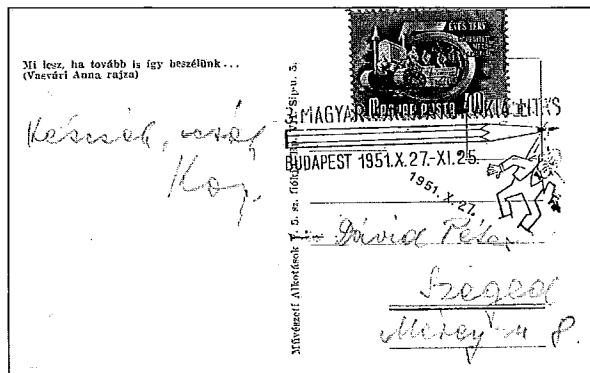

Barcsay Jenő és Dávid Katalin a Műcsarnokban, Molnár Edit kiállításán (1977)

Bortnyik Sándor: *Művészek bevonulása az Alapba* (Szépművészeti Múzeum – Magyar Nemzeti Galéria, Jelenkori Gyűjtemény, 1959)

Balról jobbra: Bernáth Aurél, Pátzay Pál, Kádár György (ecsetdárdával, pajzzsal), D. Fehér Zsuzsa (ülve), Mikus Sándor (a „kéteztrelékes” zászlóval), Domanovszky Endre (elől, ecsettel), Pogány Ö. Gábor, Ék Sándor (tógában, szemüveggel), Barcsay Jenő (koponyával, pórázon vezetett festőállvánnyal), Dávid Katalin (Hincz Gyula jobb karja mögül néz ki), Hincz Gyula (lándzsával), Aradi Nóra (dobbal), a fenti ló: Makrisz Agamemnon. (Bortnyik Sándornak a kép hátlapjára ragasztott magyarázó rajza alapján)

A betiltott alkalmi postabélyegzés Truman elnökkel

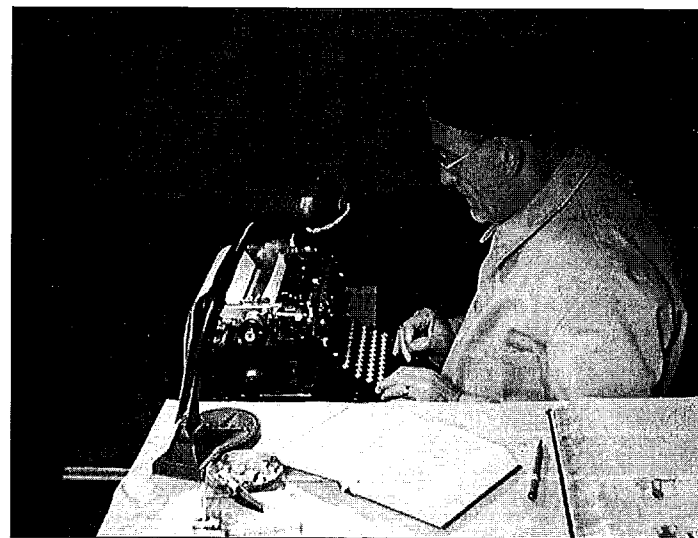
Laczy Zoltán: *Dr. Dávid Kata eleméz.*
(Fotósorozat, 1965 k.)

Levendel László orvos, feleségével, a szintén orvos Lakatos Máriával
az 1960-as években

Jeruzsálem, 1984. augusztus 3. Jobbról: Malachi Beit-Arié akadémikus,
a Nemzeti Könyvtár igazgatója, Scheiber Sándor, Seifert Gézané (takarva),
Dávid Katalin, Peretz Tishby, Benoschofsky Ilona

Supka Géza (1883–1956) művelődéstörténész, az MTA levelező tagja,
szabadkőműves nagymester

Az átlétkesült tartomány

= =

David Katolikusnak
Szeretettel

Ránk jött a jó hírrel, hogy
amikor somolhatatlan lánnyal
táncoltunk - amikor mezeig
megszórt mészalekát fűszert
áthelyezett fűszert barlangjában
amikor a Te Lángodoktörő egy
nyaláb világot hoztál az ama
Szent Lángok-nagy éjszakát;
a nagy Sikkadában - hűtöt -
ez a Föld azon a földön is jobban
fűszert s gyorsul az egyetlen
jó: a szeretet hajlékában.

Elérhető lett volna minden:
az az átlétkesült tartomány
leginkább, hisz az égi éteri is
szűkecske a virradat után...

[1988-1993]

Mag. János

X 26 1734

Mi, akik ebben a világban élünk, „vasfüggönyös keresztények” voltunk, ami arra kényszerített, hogy jobban őrizzük ezt a kereszténységet, mint amire a Nyugat kényszerült. Nem mintha ott nem lett volna komoly erő ellene, sőt „kedélyesebb” eszközeivel talán veszélyesebb is volt, de a hivatalos üldözést kivéd-

ték a törvények. Mi azonban naponta kényszerültünk a hitünk-re, ebben a hitben gyökerező kultúrára támadó, államilag fenn-tartott erővel szembesülni.

Ez a kötet Dávid Katalin művészettörténész készülő emlékiratainak az 1950–60-as évekről szóló anyagát tartalmazza a szerző által alapított és vezetett Művészettörténeti Dokumentációs Központ történetének bemutatásán keresztül: a Központ alapításától a pártállami gépezet általi elfoglalásáig és az alapító eltávolításáig. A legendás Dokumentációs Központ „aranykor volt... sziget az ellenséges világban” (Takács József), ahol nem csak a művészettörténészek dogozhattak „az ötvenes években csodaszámba menő téma-, vélemény-, hit- és nézetssabadság boldogító légkörében” (Supka Magdolna), de „ez az intézmény valószínűleg mentő központ volt, ahol apácák, papok, üldözött világok kaptak munkát, amivel életük, ha szűkösön is, de megoldódott” (Böhm Lipót Poldi). Ebbe a szellemi műhelybe, amely a diktatúrában is őrizte a szabadság világának egy darabját, és az 1950–60-as évekbeli magyarországi művészet, tudomány és lelkeség kiemelkedő alakjainak társaságába vezeti az olvasót az emlékirat.

A borítót a világhírű magyar grafikusművész, a Kossuth-díjas Orosz István tervezte. Megpróbáltam valahogy a „vasfüggönyös kereszténységben” egyszerre jelen lévő rabságot és szabadságot az egyszerre befelé és kifelé forduló tér építészeti metaforájával megjeleníteni – írta a tervet kísérő levelében.

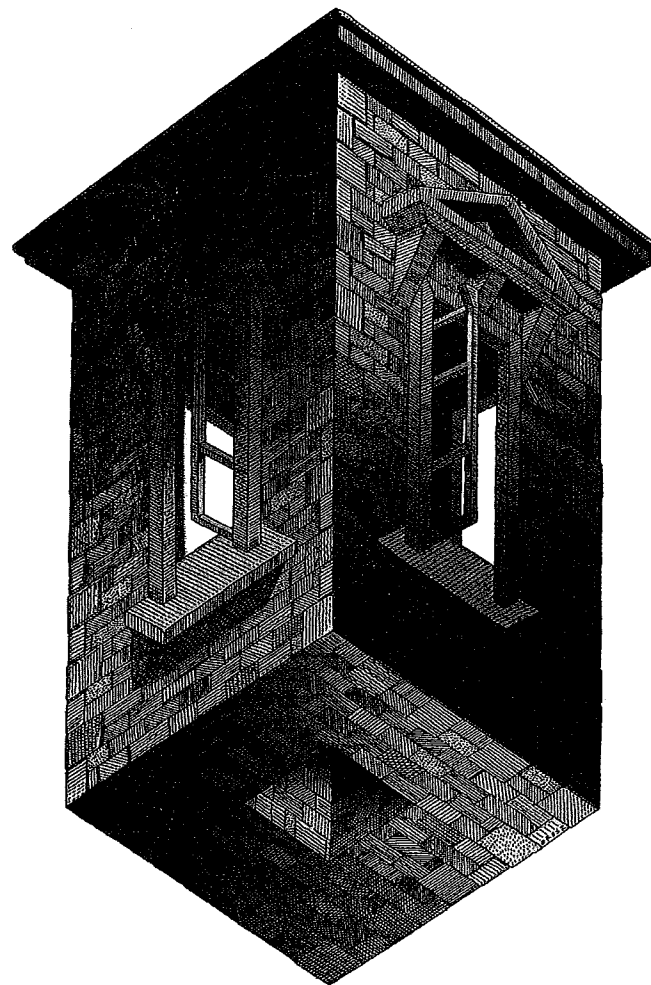
6

Szent István Társulat
www.szitkonyvek.hu

XA 215283

Dávid

Dávid Katalin VASFÜGGÖNYÖS KERESZTÉNYSÉG